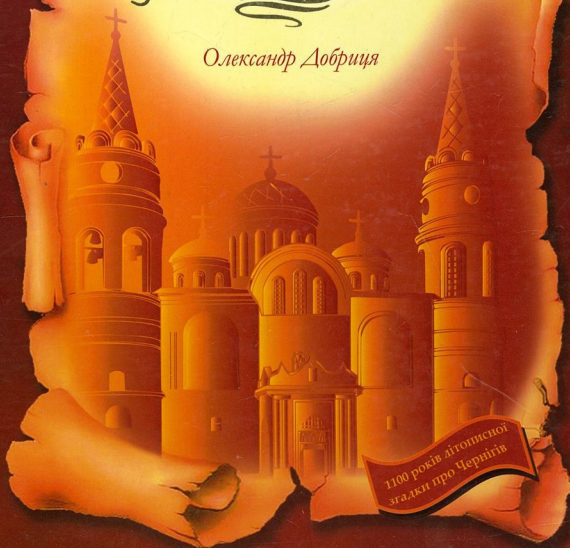

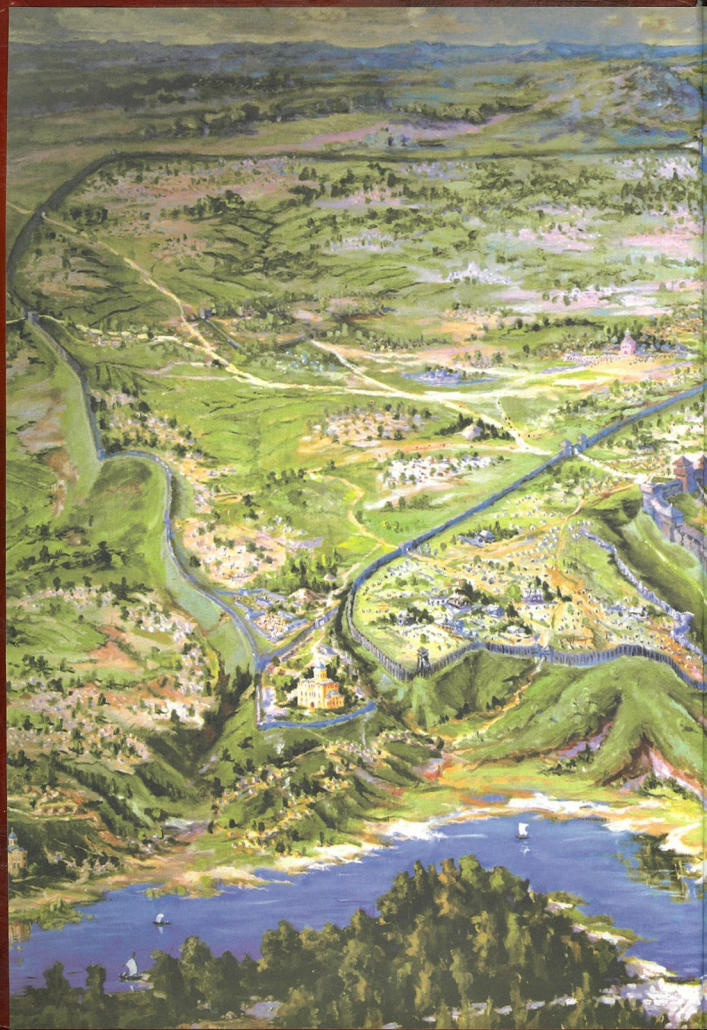
B1537
9 (02) M
A 559

Князі Чернігівські

Олександр Добриця

1100 років літописної
згадки про Чернігів

Відомості про
в. в. в. в.

B 1537
9(с2)
А 559

Олександр Дوبرиця

КНЯЗІ ЧЕРНІГІВСЬКІ

Художник Єлизавета Зотова
Редактор Володимир Сапон

**ОБОВ'ЯЗКОВИЙ
ПРИМІРНИК**

Чернігів
Редакційно-видавничий комплекс
"Деснянська правда"
2007

ТЗ (4УКР-4ЧЕР) 919

1. том. Сер. IX - XI ст.

Давньоруське

Деснянське

Князівський бібліотека

кц

ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)

Д55

Добриця О. П.

Д55 Князі чернігівські. — Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. — 80 с.

ISBN 978-966-502-386-9

У книзі нарисів Олександра Добриці у популярній формі подано життєписи найвідоміших князів, які залишили помітний слід не тільки в історії Чернігова, а й всієї Давньоруської держави. Розрахована на вчителів історії, краєзнавців, загалом широке коло читачів, котрі не байдужі до своєї минувшини Чернігово-Сіверської землі.

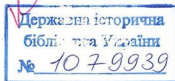
Д 0503020900-29
237-07

ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)

ISBN 978-966-502-386-9

© О.П. Добриця, 2007

кц

Історія твориться людьми. Здавалося б, що банальну істину не треба повторювати, настільки вона очевидна. Та й що може бути цікавіше в історії, ніж людина та її справи? Але розгорніть сторінки підручників, наукових монографій, солідних журналів: рутинні сили та класова боротьба, невпинний розвиток (чи, навпаки, занепад) промисловості, сільського господарства та культури... Навіть війни та повстання вигравалися і програвалися не конкретними живими людьми, а безлічними «народними масами», а мистецькі твори та наукові відкриття з'являлися лише тоді, коли для цього визрівали «матеріальні передумови»... Придивіться уважніше до історії в її сучасному офіційному викладі: історична сцена майже порожня, на ній відсутні діючі особи. Згадайте, кого знаєте ви з визначних історичних діячів, скажімо, часів Київської Русі? Чи в багатьох знання сягаютьму далі князя Володимира Святого, який хрестив Русь, Володимира Мономаха та головного героя «Слова о полку Ігоревім» новгород-сіверського князя Ігоря Святославича?

В цьому завинили, насамперед, історики, які за сухими науковими (а часто — наукоподібними) соціологічними схемами майже забули колись такий популярний у вітчизняній науці жанр історичної біографії. А жаль, бо, як писав академік П. П. Толочко, цей жанр привабливий не лише барвистістю та багатством біографічного матеріалу конкретних осіб, а, насамперед, тим, що крізь призму їхніх біографій доступніше, цікавіше для широкого кола читачів можна розкрити усто розмаїтості реальних історичних обставин, краще зрозуміти ті історичні закономірності, в рамках яких вони діяли. Саме тому рідкітості запропоновано О. Добрицею цю книжку нарисів про деяких з чернігівських князів X—XIII ст.

Тема ця настільки цікава, настільки й маловідомо не лише широкому читачеві, а й самим фахівцям. Адже, як відомо, чернігівські та новгород-сіверські літописи загинули у вогні незчислених пожеж, якими так багата була наша історія, лише незначні уривки з них дійшли до нас (та й то нерідко у перекрученому вигляді) у складі інших хронік, автори яких прославляли, у першу чергу, своїх володарів. Через це більшість представників чернігівської князівської династії відома нам лише за коротенькими згадками у літописних рядках чи за іменем, вписаним в один із старовинних синодиків — спеціальних списків, що зберігалися у церквах для поминальних молитов.

Як відомо, першим достеменно відомим нам за літописними згадками чернігівським князем був син св. Володимира Святославича — Мстислав Тмутароканський, який у 1023 році захопив Чернігів, закріпивши після перемоги у битві 1024 року під Лиственом за собою всю лівобережну частину Русі. Але він не мав спадкоємця (його єдиний син Євстафій помер раніше), і після смерті Мстислава у 1036 році Ярослав Мудрий знову став єдиновладцем Давньоруської держави.

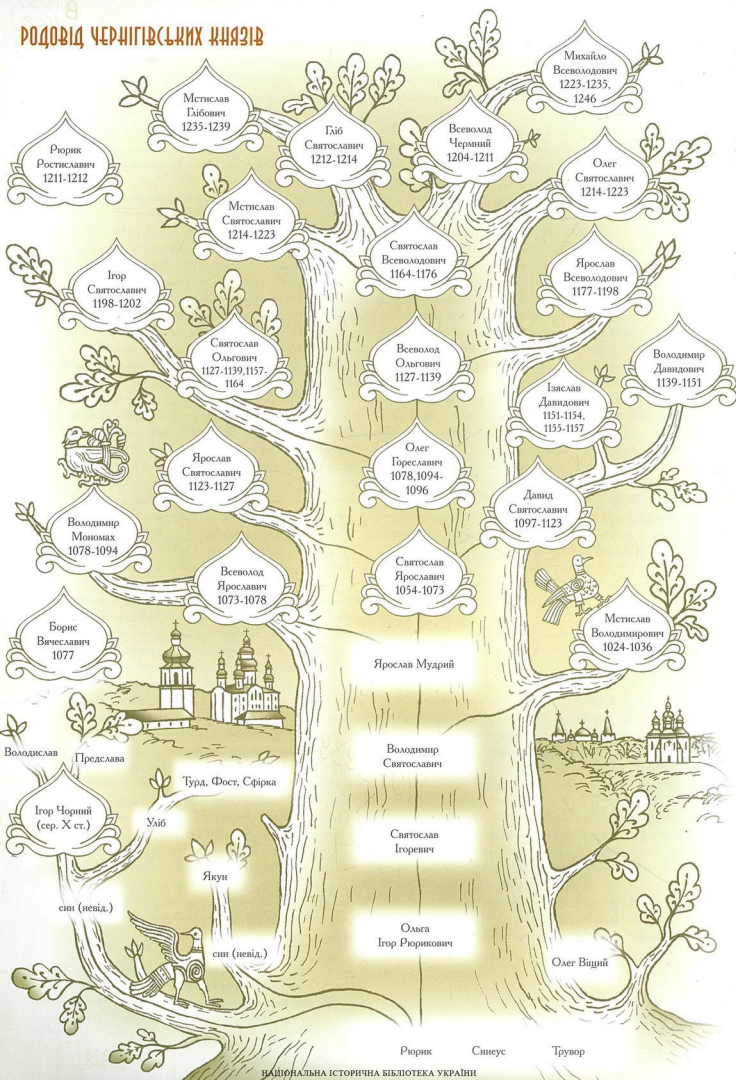
Після смерті останнього у 1054 році управління Руссю було поділене між його трьома старшими синами, і чернігівським князем став другий із них — Святослав Ярославич, який і заснував місцеву князівську династію. Всього, за підрахунками істориків, нам відомо близько 70 її представників XI—XIV ст. У 1097 році, після серії кривавих усобиць, вочина Святослава Ярославича була поділена між трьома його синами, які на той час заалишилися живими. Старший з них — Давид отримав Чернігівське князівство; другий, найбільш воєвничий та енергійний — Олег — Новгород-Сіверське; а третій, наймолодший — Ярослав — Муромо-Рязанське. Муромо-Рязанська земля після смерті останнього у 1129 році остаточно відокремлялась від Чернігово-Сіверської, а її князі утворили власну династію, яка ніколи вже не заявляла своїх претензій на Чернігів.

Дві старші гілки Святославичів якийсь час жили у мирі та злагоді, що у середині XII ст. змінилось ворожечено та суперництвом. Проте старша лінія — Давидовичі — припинилась зі смертю у 1166 році її останнього представника, відниського князя Святослава Володимировича, і Ольговичі стали неподільними володарями одного з найбільших та наймогутніших князівств Європи. Щоправда, Чернігово-Сіверська земля в XII ст. являла собою надзвичайно строкате та неоднорідне утворення, у складі якого нараховувалось понад 30 напівсамостійних уділів, кожен з яких очолював хтось із родового гнізда Ольговичів, що розрослося. Останні нерідко ворогували між собою, виборюючи собі багатші та престижніші князівські столи, але у випадку зовнішньої небезпеки, як правило, забували свої родові чвари і давали відсіч ворогові єдиним фронтом. Чернігівські князі відносно рано (наприкінці XIV ст.) втратили внаслідок сплочатку монголо-татарської навали, а потім литовських завоювань свої володіння, але не щезли остаточно з історичної арени: їх нащадки започаткували чималу кількість визначних та найзнатіших феодальних родин майбутньої Російської імперії.

Звісно, за таких обставин О. Добриця при всьому бажанні не зміг би охопити нарисами всіх представників чернігівського князівського дому, тому й обрав з їх числа найвидатніших, від легендарного князя Чорного, похованого у всесвітньовідомій Чорній могилі, до скананого у 1246 році Батиєм в Орді Михайла Всеволодовича, пізніше причисленого до лику святих. До його доробку можна ставитись по-різному, оскільки брак письмових джерел не міг не змусити автора у ряді сюжетів піти шляхом здогадок та припущень. Але, відновлюючи, а інколи й дописуючи втрачені у темряві століть рядки, автор зумів у більшості випадків утриматися в межах припустимої вірогідності перебігу тих далеких подій, жодного разу не порушивши історичного минулого брутально, не перекрутивши самої суті його. Викладені ним факти умовно можна було б поділити на достеменні, вірогідні та можливі. Тому і підходити до цієї книжки слід не як до підручника з історії, а як до публіцистичного твору на історичну тематику, що базується на значній кількості подій, які дійсно відбулися чи могли відбутись на Чернігівщині у давнину, даючи при цьому авторіві правий й на певну частину художнього домислу (але не голого вимислу) і без якого, мабуть, важко було б зацікавити широкого читача такою непростю темою.

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії та
археології України Чернігівського державного педагогічного
університету ім. Т. Шевченка.

РОДОВІД ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯЗІВ

Михайло
Всеволодович
1223-1235,
1246

Мстислав
Глібович
1235-1239

Гліб
Святославич
1212-1214

Всеволод
Червний
1204-1211

Олег
Святославич
1214-1223

Рюрик
Ростиславич
1211-1212

Мстислав
Святославич
1214-1223

Святослав
Всеволодович
1164-1176

Ярослав
Всеволодович
1177-1198

Ігор
Святославич
1198-1202

Святослав
Ольгович
1127-1139, 1157-
1164

Всеволод
Ольгович
1127-1139

Володимир
Давидович
1139-1151

Ізяслав
Давидович
1151-1154,
1155-1157

Ярослав
Святославич
1123-1127

Олег
Гореславич
1078, 1094-
1096

Давид
Святославич
1097-1123

Володимир
Мономах
1078-1094

Всеволод
Ярославич
1073-1078

Святослав
Ярославич
1054-1073

Мстислав
Володимирович
1024-1036

Борис
Вячеславич
1077

Ярослав Мудрий

Володимир
Святославич

Святослав
Ігорович

Ольга
Ігор Рюрикович

Олег Віщий

Володислав
Предслава

Турд, Фост, Сфірка

Ігор Чорний
(сер. X ст.)

Уліб

Якун

син (невід.)

син (невід.)

Рюрик

Сінеус

Трувор

ТАЄМНИЦЯ
ЧОРНОЇ МОГИЛИ

Чернігові, неподалік від Єлецького монастиря, височить стародавній курган. Оспіваний легендами як могила засновника міста князя Чорного, він здавна привертає увагу не лише численних відвідувачів та мешканців Чернігова, які цікавляться його походженням, думкою дослідників щодо особи, похованої з такими почеснями, а й наводить нас до нових і нових запитань про українську самотність, про нашу землю і наше походження.

Ця археологічна пам'ятка була розкопана у 1872—1873 роках професором Д. Я. Самоквасовим. Знайдені в могилі речі та розміри кургану (одного з найбільших доби середньовіччя в Європі) свідчать, що це поховання князя. Немає сумніву, що тут знайшла вічний спокій людина, значна для свого часу і нашої чернігівської землі.

Місцевий володар був, мабуть, варязького походження, бо слов'янин навряд чи в останню дорогу взяв би з собою зображення бога Тора та ритони з турових рогів, срібну оправу яких прикрашає сцена із скандинавського епосу. Треба, однак, зазначити, що такий погляд на знайдені у могилі речі став отримувати підтримку у наукових колах тільки останнім часом, коли нарешті припинилася політична колотнеча навколо так званої «норманської теорії», і здоровий глузд почав перемагати псевдопатріотичні міркування.

Так хто ж цей варяг, який княжив на Чернігівщині і чий курган свідчить про його неабияку владу над підлеглими?

За легендою його звать князем Чорним, і він нібито заснував наше місто. Але це спростовують знайдені в похованні візантійські гроші доби імператора Костянтина Багрянородного та його сина Романа II (945—959 роки), які вказують на те, що курган не міг бути насипаний раніше цих років, коли Чернігів був уже великим містом. В усякому разі з часу його заснування минуло вже кілька століть. Не міг таємничий князь правити тут і після 968 року, бо літопис вказує на те, що тоді Чернігівщина була під владою київського воеводи Претича, який врятував Київ від об-

Княжий ритон з Чорної могили

М.Резак. Варяжські гості

логи печенігів, привівши військо у згаданому році саме з Лівобережжя Дніпра. Таким чином, саме в цьому проміжку часу, між 945 та 968 роками, треба шукати згадку про чернігівського князя.

А якщо це так, то маємо можливість знайти його ім'я в літописному договорі великого князя руського Ігоря Рюриковича Старого (так величають його древньоруські історики-ченці) з Візантією у 944 році, де є перелік князів того часу.

Особливість наших літописів у тому, що перелік назв міст та прізвищ князів підпорядковується незмінному правилу: все перелічується від більш значного поняття до менш вагомого. Наприклад, якщо написано «Київ, Чернігів, Переяславль...», то нема сумніву, що на той час Київ значно вагоміший для сучасників «град», ніж Чернігів, і т. д. Те ж саме стосується і князів, перелік яких дає можливість історикам уточнити їх фактичне становище у феодальній ієрархії.

Отже, уважно читаємо рядки договору Київської Русі з Візантійською імперією (для зручності читачів автор підкреслює прізвища князів того часу): «...ми, од народу руського послаи й купці, Івор, посол **Ігоря, великого князя руського**, й інші послани: Вуєфаст — **Святослава, сина Ігоревого**, Іскусев — **Ольги — княгині**, Слуди — **Ігоря, племінника Ігоревого**, Уліб — **Володислава**, Каницар — **Предславин**, Шигоберн — **Сфандри, жони Улібової**, Прастен — **Турдів**, Лібіар — **Фостів**, Грім — **Сфірків**, Прастен — **Якуна, племінника Ігоревого**...». Далі йде перелік службових князів, бояр та купців, які до нашої розмови відношення не мають.

Перед нами родовід руських князів за літописом Руським. Якщо його накласти на «гради» Київ, Чернігів та Переяславль, яким за договором греки платять данину в першу чергу, то побачимо, що маємо справу з переліком певних феодальних сімей; київської князя Ігоря Рюриковича, Святослава та Ольги; чернігівської князя Ігоря, племінника Ігоря Рюриковича, його дітей — Володислава та Предслави; переяславської — Уліба, брата чернігівського князя (за думкою дослідників, його ім'я було викинуто з літопису з причин, про які мова йтиме далі), його жони та дітей. Щодо Якуна, племінника великого князя, то він, мабуть, правив у Полоцьку (принаймні у договорі 907 року це місто стоїть четвертим у переліку «градів»).

Таким чином, перед нами чотири

М. Рижак. "Слов'яни на Дніпрі"

князівські домени під верховенством великого руського князя Ігоря Рюриковича. Кожна сім'я має не тільки «град» — центр домену, а й великі володіння з іншими містами й селами. І згадані князі одержують данину не тому, що вони представники родової правлячої верхівки, а тому,

В. Васнецов. "Рюрик, Сміус та Трувор"

що керовані ними землі-князівства дали воїнів для останньої війни з Царградом, ратоборство яких треба оплатити. Це добре видно на прикладі київської сім'ї. Якщо столиця — це володіння великого князя, то його син Святослав, незважаючи на свій дитячий вік, вважається правителем «Невограда» (Ладоги чи Новгород), а Ольга — Вишгорода. На жаль, через відсутність свідчень ми не знаємо, де князували діти чернігівського та переяславського князів.

Як бачимо, вся князівська верхівка — родичі, всі вони Рюриковичі, різні частки однієї династії. Якщо київський володар Ігор — останній син Рюрика, то Ігор чернігівський, Уліб чи Якун — онуки славного конунга, від його старших синів (імена яких до нас не дійшли).

Їх подальша трагічна доля пояснюється тим, що на Русі був своєрідний порядок спадкування влади у державі. Великому князю на «київському столі» успадковував не син, а брат чи племінник — син старшого брата. Згодом це внесло плутанину у родовід і розбрат поміж князями, тим більше, що після смерті великого князя усі родичі починали міняти володіння, переїжджаючи з менш значного князівства у більш престижне.

Але це все було пізніше, а в середині X століття князів було мало, і вони не помилялися щодо своїх прав на спадкування «київського стола». Усі знали, що в разі смерті великого князя його спадкоємцем за звичаєм та традицією повинен стати саме князь чернігівський Ігор, а за ним таке право мав його брат Уліб.

Та цього не сталося. Історія пішла іншим шляхом. Справа в тому, що всі ці князі були на Русі чужинцями. Варяги захопили владу у слов'янських вождів і були змушені триматись один одного, щоб не загинути від підлеглого їм народу. Навіть свої прізвища вони змінили на зрозумілі для слов'ян імена, які насправді звучали так: Рюрик — Хрьорексон (по-норманськи «Могутній славою»); Олег — Хельга («Освячений»); Ігор — Інгвар («Посвячуваний богу Інгі»). А ім'я Святослав для варягів мало значен-

В. Верещагин. "Княгиня Ольга у Царграді"

грабіжника, розірвавши його між двома схиленими деревами. Варягам під керівництвом княгині Ольги з великими труднощами вдалося придушити виступ древлян. Війна була нищівною, полягло багато слов'ян, їх князь Мал був захоплений у полон і згодом ув'язнений у Любецькому замку, а його діти Добриня (майбутній герой билин Добриня Микитич) і Малуша стали князями-невільниками.

Скориставшись щією перемогою, княгиня Ольга захопила владу, на яку не мала ніякого права, усунувши з політичної арени не тільки князя чернігівського, але й свого сина Святослава. Це стало можливим тому, що налякані повстанням варяги згуртувалися навколо Ольги, яку підтримувало впливове київське боярство, зацікавлене в подальшій зверхності Києва над підлеглими слов'янськими землями. Це не міг не усвідомлювати Ігор чернігівський. Та й княгиня не мала можливості вбити суперника, не розпочавши феодалну війну, яка була б згубною для варягів-чужинців, що жили в оточенні вільнолюбного місцевого населення.

ня як Олега-Рюрик («Освятий славою»). Пригадаємо, що Ігор чернігівський своїх дітей назвав Володиславом та Предславою, імена яких теж нагадували про Рюрика і династичні зазіхання цієї сім'ї на владу великого князя.

У 944 році Ігор Рюрикович вирішив двічі зібрати данину з древлян. Чим усе це закінчилося, відомо. Непокірні слов'яни підняли повстання і вбили князя-

В. Васнецов. "Три богатырі"

О. Штак. «Княгиня Ольга»

Супротивникам не залишалось нічого іншого, ніж чекати слушного моменту для відновлення боротьби за владу. Це становище вимушеної рівноваги у князівській ієрархії помітили лукаві греки, які уважно стежили за династичною суперечкою на Русі. Тому не дивно, що коли княгиня Ольга в 946 (за іншими свідченнями у 957) році прибула до Константинополя з послами, імператор дав дарунки не тільки їй, а й племіннику.

Під час цих переговорів імператор повинен був зробити вибір, на кого спиратися при проведенні зовнішньої політики з Руською державою: на язичника Ігоря чи на Ольгу, яка прийняла хрещення. Греки дали перевагу християнці. За її прикладом тоді чи пізніше зробив це і брат Ігоря Уліб (у хрещенні Гліб).

А от сам чернігівський князь, судячи з язичеського обряду поховання, не зрадив батьківської віри. Він, мабуть, зробив ставку на варязький елемент у державі і програв. Чужинці старіли, а їх діти усе більше ставали залежними від слов'янського етносу. Це добре розуміла Ольга, про що свідчить її новий рішучий крок. Десь близько 958 року вона несподівано надає змогу династії Рюриковичів перетворитися у напівслов'янську. Княгиня визнає за одним із своїх онуків Володимиром (сином наложниці Малуши) право спадкоємця. Цей «рабичіч» згодом не тільки хрестить Русь, але і стане носієм інтересів корінного населення. З його появою зазіхання чернігівського князя на владу в Київській державі ставали надто проблематичними, звичайно, якщо він до цього часу не загинув у війні з хозарами, як це стверджує легенда. У всякому випадку в 968 році на Лівобережжі вже хазяїнує київський воевода Претич, а Чернігів зникає з літописних сторінок на довгий час.

У 970 році Святослав перед останнім походом до Болгарії розподіляє Русь між трьома синами: Ярополком, Олегом та Володимиром. Це остаточно позбавляє надії усіх інших Рюриковичів не тільки на «київський стіл», а навіть мати самостійне князівство. Тому не дивно, що у 972 році брат

Візантійський князь X ст. (реконструкція З. Васильєв)

покійного Ігоря Уліб (він же після хрещення Гліб) підняв воїнів-християн у війську Святослава на повстання. Візантійські джерела з сумом сповіщають про загибель Гліба та наругу русів над християнами. Ось чому в «Повісті минулих літ» викинуто згадку про Уліба.

Літописці писали і переробляли історичні свідчення за вказівкою київських князів, які не могли допустити й тіні сумніву щодо законності правлячої династії. Тому й мовчать письмові джерела про поховання чернігівського князя Ігоря, онука Рюрика, в Чорній могилі, хоча свого часу він мав усі права володіти не тільки Черніговом, але й усією Руською державою.

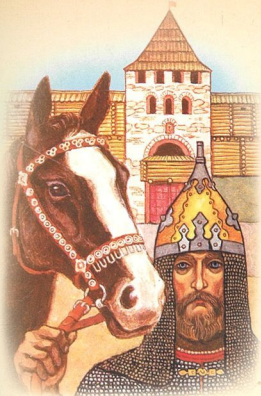
Проте пам'ять про нашого героя збереглася у народному переказі про міфічного засновника міста князя Чорного, похованого, як з'ясовується, саме у могилі князя Ігоря чернігівського. Тому і виникає слушне припущення, що мова тут іде не про різних людей, а про одну і ту ж особу. І нічого парадоксального, як здається на перший погляд, у такій гіпотезі нема.

В. Васнецов. "Богині"

Насправді, що означає слово «чорний», як не прізвисько, котре міг мати будь-який князь, а Ігор чернігівський у першу чергу, бо саме він знайшов вічний спокій у славетному кургані. Ім'я Ігор Чорний звучить у дусі того часу, як, скажімо, Карл Лисий, Мстислав Красний, Харальд Прекрасноволосий і т. д. Цьому переліку немає кінця, адже в старовину саме прізвисько грало роль прізвища.

Мабуть, князь Ігор та його донька Предслава і стали зватися «чорними» за свій зовнішній вигляд, тобто за колір волосся. Якщо добре поміркувати, то чорне волосся не тільки у варягів, але й у русоволосих слов'ян було тоді рідкісним. Навіть французів сво-

Спирядження князя з Чорної могили (реконструкція В. Семенова)

київського та інших тезок. Це ж саме робили і літописці. Так, великого руського князя Ігоря вони називають «старий». Це слово прізвиськом бути не могло, бо більшість людей рано чи пізно доживає до похилого віку. Вірогідно, що історики-ченці тут ставили інше завдання — підкреслити той факт, що, окрім Ігоря Старого, був ще й інший князь, молодший за віком — племінник київського князя Ігор Чорний. Звичайно, він не міг у X столітті заснувати наше місто, як це стверджує легенда, але міг збудувати в Чернігові фортецю або зробити якісь укріплення, що й зосталося в пам'яті народу.

Що ж до поетичного переказу про кохання княжни Чорної до простого воїна і про зазіхання на неї древлянського князя та обставин, що привели горду жінку до загибелі, то це — споконвічний сюжет, який побутує у світовій літературі від сивої давнини до нашого часу. Вірити в нього чи ні — справа кожної окремої людини, хоча автор схильний вбачати в народному переказі відлуння справжніх подій минулого.

І, якщо уважно дослідити трагічну долю Предслави Чорної, то нічого надзвичайного не побачимо. Усе мог-

го часу так вразила надто чорна борода барона де Реца, що він увійшов до казок у подобі «Синьої бороди». То що вже казати про наших пращурів, для яких скандинав-брюнет був справді явищем небаченим.

Хоч для нас це вже не така дивина, бо Ігор Чорний вийшов із родини вікінгів, які брали активну участь у далеких військових походах норманів до Франції, Іспанії і навіть до підкореної ними Сицилії. Морські розбійники разом із пограбованим золотом вивозили з південних країн смаглявих полонянок. На деяких з них, що мали знатне походження, одружувалися. Від такого шлюбу і міг народитися майбутній володар Чернігова. Його прізвисько ставало в пригоді сучасникам, коли виникала необхідність у розмові відрізнити свого князя від Ігоря

Княгиня у світловому збранні (реконструкція З. Василіо)

ло бути: і фатальний збіг обставин, і романтичне кохання до простого лицаря, і, ясна річ, гнів батька з цього приводу, бо княжна була призначена для династичного шлюбу.

Не дивує нас і факт сватання древлянського князя до Предслави Чорної. Згадаймо відповідну спробу древлянського князя Мала оженитися на княгині Ользі після вбивства її чоловіка. Бажання слов'янських вождів увійти таким чином до правлячої верхівки Русі зрозуміле, як і те, що таке поріднення не входило до планів представників династії Рюриковичів.

Рішення княгині Чорної загинути, тільки б не стати дружиною підлеглого варягам (і тому гідного зневаги) древлянського князя, відповідало звичаям та уявленням про родову честь варязьких феодалів. Пізніше інша, вже полоцька княжна Рогнеда з погордою відмовить сватам Володимира, вбачаючи у ньому «рабське» походження.

Подібних історій наші предки, мабуть, наслухалися досить багато, а деякі, напевно, були і свідками трагічних подій минулого. Багато відомостей загинуло, але час зберіг нашу легенду, бо існував постійно діючий фактор, що нагадував мешканцям Чернігова про княжну. Це «Курган княгині Чорної», що височів неподалік від Чорної могили, біля сучасної облдержадміністрації. Зруйнований під час будівельних робіт у 1851 році, він не зберігся, як і речі, що були в ньому знайдені. Тож не дивно, що, дивлячись на сиві кургани, люди з покоління в покоління передавали прекрасну легенду про незвичайну долю героїв, чий справжній імена загубилися у віках.

В. Воснецов. "Тризна"

ДЕ МЄШКАЛИ
ЧЕРНІГІВСЬКІ БОГИ?

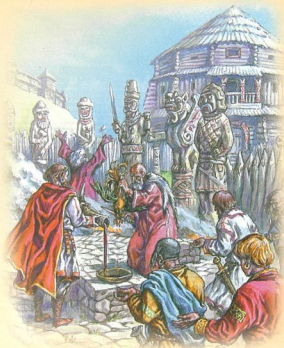

кільки б ми не блукали вулицями Чернігова, ніде не побачимо покажчика «Тут мешкали язичницькі боги». І не дивно. Бо церква за тисячоліття приклала немало зусиль, аби ніхто зараз

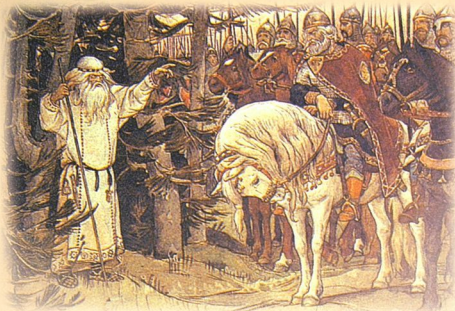
напевно не зміг вказати, де саме розташовувались поганські капища та ідоли. Але з часом нові дослідження дають змогу зробити деякі висновки та припущення з цього приводу. То ж давайте і ми поміркуємо над тим, де могли б у Чернігові знаходитись колишні святі місця наших пращурів.

На перший погляд завдання надто складне, адже чернігівські боги у літопису навіть не згадуються. Але, зважаючи на порідненість слов'янських племен нашого регіону (полян, сіверян), схожі умови їх життя і оточення та спільну історичну долю, можемо стверджувати, що пантеон місцевих богів не міг значно різнитись від київського доби Святого Володимира. Саме ним у 980 році була проведена релігійна реформа для того, щоб встановити спільних для усієї Русі богів, то ж і для Чернігова. Великий князь наказав стягнути до пагорба біля свого терему київських кумирів: Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Макоші, яких було вирішено зробити загальнодержавними богами. Така адміністративно-релігійна акція, напевно, також була проведена і в нашому місті, про що свідчать знайдені на Валі за часів гетьмана Мазепи два срібних ідоли (не збереглися). Та навряд такі примусові дії князівської верхівки мали підтримку населення. По-перше, до пантеону не ввійшов бог простих людей — Волос, а по-друге, заснування нових поганських капищ, слушно, не могло примусити віруючих забути про старі святі місця, де споконвічно вклонялись богам

предки. Навіть з прийняттям християнства церква була вимушена ставити храми саме на місці цих капищ, бо священники усвідомлювали (і не без підстав), що мешканці Чернігова ще довго будуть вклонятись (на всяк випадок) не тільки новим, але і

М. Горюхов. «Жертвоприношення язичницьким богам»

В. Васнецов. "Князь і ярци"

Святий Ілля, на честь якого засновано храм, виконує на небі ті ж самі обов'язки, що і язичницький бог: керує громами та блискавками, посидає на землю ясні дощі. У Перуна вимолювали добру погоду кожен четвер (день цього бога), і тому прислів'я «після дощукі в четвер» мало певне значення — до якого наші вчені дійшли тільки недавно. Нарешті вони відкрили те, що наші пращури знали ще в старовину: погода на тиждень формується саме у четвер.

Не тільки церква вказує на колишнє розташування капища поганського бога, але і назва Болдиних гір. Слово «болд» у перекладі із старослов'янської мови означає «дуб», а «болди» — «гори». А нам відомо з історичних джерел, що ідол Перуна завжди височів на пагорбі в оточенні віковичних дубів, що символізували саме цього бога.

Крім того, поряд розташовані поховання дружинників IX століття. І це не дивно, бо Перун вважався покровителем військових, і насамперед князя. Саме цьому богу присягали ратоборці на оголених мечях, коли укладали мир з іншими племенами та державами. А тих, хто прийняв християнство, водили присягати, за свідченням киявських літописців, саме до церкви Святого Іллі!

Капітель Борисо-Глібського собору

Та на відміну від християнських святих наші боги були космічного походження. Високо, де у зоряному небі виблискує сузір'я Стрільця, пращури вбачали грізного і войовничого бога Перуна у подобі вершника, що рокоче громами та паить вогняними стрілами дїрови. Саме в цьому сузір'ї відбувалися головні свята астрального культу періоду зимового сонцестояння. На Русі вважалося, що з появою перших зірок сузір'я Перуна (25 грудня) народжувалися Всесвіт і нове Сонце (Хорс). Коли світло проходило центральні зірки сузір'я, урочисто святкувалося народження Місяця (Молодик) — Щедрий Вечір (1 січня), а коли во-

но залишало сузір'я (6 січня), народжувалась Зоря (Венера), тобто Дана — Вода, як праматір усього суцього на землі. Навіть тисячолітне панування християнства мало відбилося на віруваннях народу. Церква мусила лише пристосувати і давати нові, далеко не вичерпні пояснення до старих свят. Навіть такі свята, як Різдво, Водохреща, Великдень лишилися в Україні святами астрального культу в усіх деталях обряду, не говорячи вже про Щедрий Вечір, який аж ніяк не вписувався у християнську ідеологію.

Свого головного бога Перуна стародавні митці, роблячи дерев'яних ідолів, подавали у вигляді зрілого чоловіка із срібною (сивою) головою та золотими вусами. Князь неба, за їх уявленням, вів споконвічний бій із своїм суперником Волосом, перемога над яким визволяла воду, і та випадала на слов'янські землі рясним дощем.

Волос чи Велес (дослівно Вол-Бик-Тур + Бог) теж виблискував сузір'ям Волосожар (жар-небо), нині Телець. Він вважався народним богом, оберегом худоби, покровителем

купців та поетів, а також володарем потойбічного світу. Його символи змія та кінський череп нагадують нам про історію загибелі Олега Віщого, який був покараний саме народним богом Волосом, а не Перуном, як помилково вважав великий російський поет.

Місце розташування його капища в Чернігові нам допоможе знайти літописець, що описував кийські події під час хрещення Русі. «...А Волоса

В. Васнецов. "Смерть князя Олега"

М. Реріх. "Ідоли"

Чернігів. Святе озеро

Ідола, його же іменовану скотья бога, велів (Володимир) в Почайну-ріку кинути». Таким чином великий князь хрестив своїх підлеглих саме на місці капища Волоса, бажаючи не тільки принизити народного бога, але і посоромити нечисту силу, яку той втілював.

У Чернігові місцем хрещення було Святе озеро на колишньому Подолі, нині Лісковиці. З прадавніх часів тут випасали худобу, яку оберігав Волос, Велес або Поліс (якщо потрібно було відігнати вовків). Народ, мабуть, ще довго таємно вклонявся своєму покровителю та володарю темних сил, інакше не пояснити, чому ім'я цього бога залишилося в назві Лісковиці.

Пам'ять народу вбити неможливо, як і його космічних богів, що виблискують вічними сузір'ями. Щоб їх згадати та пом'янути померлих пращурів, предкам було достатньо подивитися у зоряне небо, де мерехтить українська галактика — Чумацький Шлях, одна з гілок Перводерева, що сягає у прадавній рай — Вирій... Вони вірили, що там, на кроні Всесвіту, серед небесних птахів (жар-птиць) мешкають душі людей. Хтозна, про що шепчуть вони зоряними ночами? Може, про нашу байдужість до батьківських могил?

В. Васильков. "Сирині і Алковес"

МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ –
КНЯЗЬ ХОРОБРИЙ У БОЮ

Перший за літописом чернігівський князь Мстислав, названий автором «Слова» «хоробрим» за його мужність, мав, проте, інше ім'я — Мстислав Костянтин Красний.

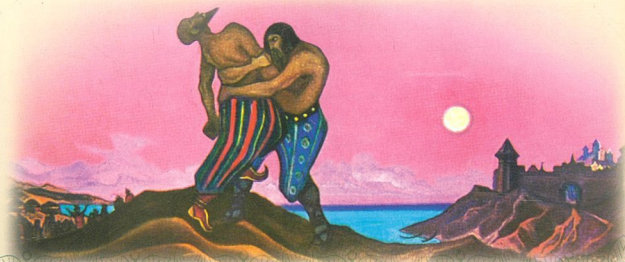
Слов'янське ім'я йому дали батьки: великий князь Володимир, що хрестив Русь, та Рогнеда (за Іпатіївським літописом), колишня полоцька княжна. Друге грецьке ім'я він отримав при хрещенні, а прізвиськом Красний його обдарували, мабуть, за зовнішній вигляд, бо вираз літописця «чермний лицем» може вказувати не тільки на його вроду, але і на руде обличчя. Фізично міцний, «дебелий тілом», Мстислав, як ніхто із сучасних йому князів, відповідав постаті билинного героя.

Привезений хлопчиком до Тмуторокані, землі, що напередодні була приєднана батьком до Русі, молодий князь ріс в незвичайних умовах. Його оточувало строкате населення Таманського півострова, що складалося з греків, євреїв, кавказьких та степових народів, а також хозарів, які уціли після розгрому Хозарського каганату. Останні склали більшість мешканців, тоді як слов'янський елемент представляли шукачі пригод (майбутня козацька вольниця) та купці, міцно пов'язані з візантійською торгівлею і тому вже християнами не в першому поколінні, на відміну від воїнів Мстислава. Його дружина жадала походів, щоб розбагатіти і набути слави собі і князю. Таке оточення виховало молодого Мстислава набожним, але рішучим ратоборцем, який, проте, був готовий заради лицарського герцо ризикнути головою та державою.

Саме такий двобій Мстислава з косозьким (черкеським) князем Редедєю оспівано не тільки славновісним Бояном, але і ченцями-літописцями. Ось ці рядки: «У рік 6530 (1022)... і з'їхали вони, і сказав Редедя Мстиславові: «Не оружжям давай битися, а

Г. Якутович. "Князь серед друзини"

М. Реріх. "Двобій Мстислава з Редедєю"

боротися». І взялися вони боротися кріпко, і довго обидва боролися, і став знемагати Мстислав, бо був великий і сильний Редедя. І сказав Мстислав: «О Пресвятая Богородице, поможи мені! Якщо бо одолю я його, споруджу церкву на честь Твою». І це сказавши, ударив він ним о землю і, вийнявши ножа, ударив його в гортань ножем, і був тут зарізаний Редедя. І, ввійшовши в землю його, він узяв усе майно його, і жону його, і дітей його, і данину наклав на косогів. А коли повернувся він до Тмуторокані, то заложив церкву Святої Богородиці і спорудив її».

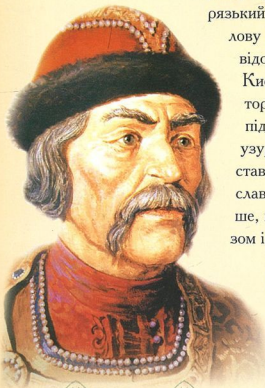
Після цієї перемоги на березі Азовського моря виникла держава, що нагадувала колишній Хозаро-Іудейський каганат і по населенню, і по складу війська, в якому служили руські, єврейські, хозарські та косозькі воїни, з тією тільки різницею, що керував ними володар-християнин.

Вчені давно сперечаються, чому Мстислав, цей природний ратоборець, шукав слави на Кавказі і не взяв участі у громадянській війні, що точилася на Русі з 1015 року між синами Володимира Святополком та Ярославом Мудрим. Якщо ми, як і його сучасники, визнаємо Мстислава за лицаря, то він слушно не міг виступити проти Святополка, законного правителя Руської землі і сюзерена. Це по-перше, а по-друге, він не міг стати на бік свого кульгавого брата Ярослава з морально-етичних причин. Бо цей князь, названий підлабузниками «мудрим», був напрочуд підступною людиною. Йому мало було захопити київський стіл, він ще й вирішив охаяти ім'я супротивника, звинувативши того в братовбивстві. Вигадана ним і його поплічниками казка про вбивство Святополком князів Бориса та Гліба мала на меті виправдати Ярослава-узурпатора.

Правду про цю трагедію розкриває «Сага Еймунда», де варязький наймит цинічно вихваляється тим, що відрубав голову Борису і приніс її своєму хазяїну Ярославу. І якщо відомості про реальні події можна було ще приховати у Києві, то Мстислав був добре обізнаний про них в Тмуторокані від сусідів-печенігів, які свого часу воввали під керівництвом Бориса. Але сил, щоб піднятися на узурпатора, у нього ще не було. І тому тільки пізніше, ставши вже могутнім тмутороканським князем, Мстислав вирішив, що в нього прав на київський стіл не менше, ніж у Ярослава. Тож і виступив у далекий похід разом із хозарськими та косозькими військами.

І хоча час для війни був обраний вдало, коли його суперник знаходився у Новгороді, нашому герою не поталанило. Кияни, мабуть, налякані його строкатою армією, до свого міста Мстислава не впустили. А ось мешканці Чернігова одразу визнали його зверхність, проголосивши хороброго Мстислава своїм князем.

Почувши про ці події, Ярослав швидко

Ярослав Мудрий

набирає варязьких наймитів на чолі з Якуном і виступає проти нового суперника. Але Мстислав випередив його. Ставши з військом біля міста Листвена (нині с. Малий Листвен Ріпкинського району), він звечора приготував до бою дружину. Поставив сіверян у чоло проти варягів, а своїх воїнів сховав за пагорбами на флангах. «І настала ніч горобина, і була птьма, і громи, і блискавки, і дощ».

Ось як описує літописець цей бій: «У рік 6532 (1024)... і пішов Мстислав, а Ярослав на супроти, і заступилися в лоб варяги з сіверянами, і трудилися варяги, рубаючи сіверян, а після цього рушив Мстислав із дружиною своєю і став сікти варягів, і січ була сильна. Коли спалахувала блискавка, то виблискувало оружжя, і була гроза велика, і січа сильна і страшна. Побачивши ж Ярослав, що його перемагають, побіг із Якуном...».

Таким чином Мстислав переміг, уперше застосувавши у нашій вітчизняній історії військовий засіб флангового удару засадних полків, що через кілька століть виручить Олександра Невського.

Чернігівський князь не став переслідувати Ярослава, а послав до нього послів з мирними пропозиціями. «Сиди ти на столі своїм у Києві, оскільки ти єси старший брат, а мені хай буде ся сторона» (тобто лівобережжя Дніпра). Але минуло ще два роки, поки наляканий і підозрілий Ярослав повірив у добрі наміри Мстислава і повернувся до Києва. У 1026 році вони вчинили мир, за яким Чернігівське князівство стало велетенською державою. Його землі простяглися від муромських лісів на півночі до Дніпра на заході і до кавказьких гір на півдні. Правила брати, як пише літописець, в «братолюбстві», і «була тиша велика в землі Руській».

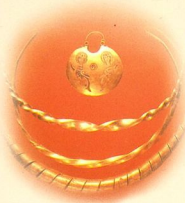
Як правив Черніговом Мстислав, нам нічого не відомо, небагато можемо сказати і про його приватне життя. Був «милостивий» і любив своїх воїнів, для яких нічого не

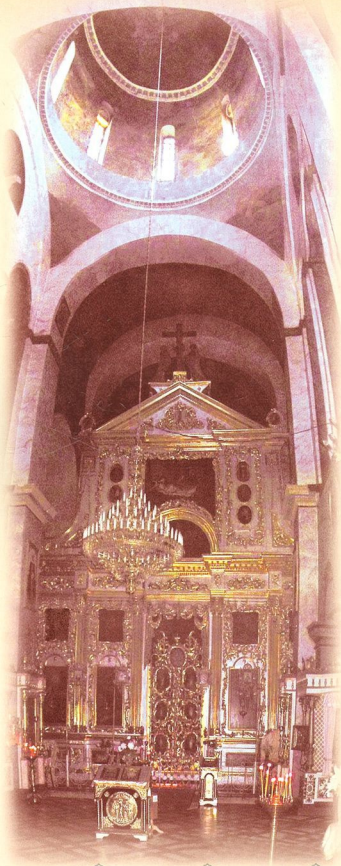
Святі князі Борис та Гліб

шкодував. Про його дружину Анастасію ніяких відомостей нема, син Євстафій помер раніше батька, а донька (ім'я невідоме) була заміжжя за сином забитого Редеді. Інших родичів косозького князя утримував на свій кошт до кінця життя.

Був, як і інші князі, завзятим мисливцем. Під час одного з полювань «розболівся і помер». Це сталося у 1034 (за іншими джерелами у 1036) році. «І положили його у Чернігові в церкві святого Спаса, що її він спорудив сам; було бо зведено її при ньому так заввишки, як, на коні стоячи, можна рукою досягти». Саме Спасо-Преображенський собор став величним пам'ятником лицарю, про якого ще за його життя співали пісень і на прикладі якого виховували ратоборців Руської землі.

Золоті прикраси з чернігівського скарбу

Чернігів. Спасо-Преображенський собор

СВЯТОСЛАВ II, АБО КРИВАВЕ МАРЄВО ВЛАДИ

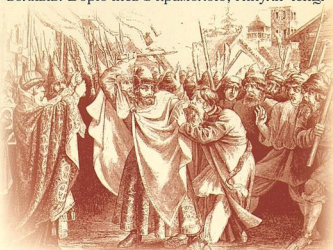

1054 році розколовся християнський світ на західну (католицьку) та східну (православну) церкви. Для сучасників, принаймні на Русі, ця подія була скоріше політична, ніж релігійна. Широкі верстви слов'янського населення потайки продовжували вклонятися своїм язичницьким богам і поважати їх жерців-вохвів. Борючись з кралою, гинули ченці-месіонери, а князі ледь

встигали придушувати народні повстання, доводячи собі та підлеглим, що право завжди на боці сили. Не був оригінальним у цьому і Гліб Святославич, коли зіткнувся у Новгороді із виступом вохвів. Молодий князь діяв рішуче, але разом з тим і обачно. Підійшовши до натовпу повсталих, він запитав їх зверхника, який удавав себе за провидця, чи знає той, що його зараз очікує. Жрець став упевнено говорити, що сотворить великі чудеса. Тоді Гліб вдарив його по голові бойовою сокирою і, вказуючи на вбитого, зауважив приголомшеним новгородцям: «Ось бачите, майбутнє йому невідоме». Дійсно, аргументи на той час були надто вагомими. Та наша розмова не про князя Гліба, який, до речі, похований біля Спаського собору, а про його батька — чернігівського князя Святослава Ярославича.

В. Верещагін. "Князь Гліб б'є вохвів"

"Ізборник Святослава". Портрет княжої родини.

Святослав (при хрещенні — Миколай) був третім сином Ярослава Мудрого та Інгігерди (Ірини), доньки шведського короля Олафа III. Народившись у 1027 році, наш герой дитинство провів у Києві і незабаром, ще підлітком, почав князувати у Володимирі на Волині. У шістнадцять літ його одружили на неповнолітній Оді, дочці німецького графа Ліппольда Штаденського. Подружжя було щасливим. У рідкісній книзі «Ізборник Святослава» 1073 року зберігся сімейний портрет князя в оточенні дружини та синів: Романа, Гліба, Давида, Олега та Ярослава. Були ще дві доньки Вишеслава і Предслава, майбутні королеви Польщі та Угорщини. Усіх їх очікує незвичайна доля, усі вони персонажі величної історичної трагедії, що розпочалась, знову-таки, у 1054 році.

Саме тоді помер великий київський князь Ярослав Мудрий, який заповів розділити Русь поміж синами, узаконивши таким чином утворення федеративної держави.

Князі-спадкоємці отримали княжіння по старшинству: Ізяслав — у Києві та Новгороді, Святослав — у Чернігові

Парадне шквте вбрання (реконструкція З. Васіюк)

приводу. Та хто знає майбутнє?

Як кара божа, прийшли на Руську землю половці і шцент розгромили об'єднані війська «тріумвірів». Рятуючись, Ізяслав та Всеволод побігли у Київ, а Святослав до Чернігова, де почав спішно збирати дружину. З трьома тисячами воїнів він став коло Сновська (нині смт Седнів) проти дванадцятитисячного війська іноплеменників. «Святослав, побачивши множество їх, сказав дружині своїй: «Ударимо, дружино! Уже ніяк нам куди дітися!» Відчайдушно пішла в атаку кіннота, і чернігівці перемогли. Багатьох половців порубали та потопили у Снові, а їхнього хана Шарукана захопили в полон. Святослав не став його вбивати, а, склавши мир, відпустив полонених на волю. Це мудре рішення надовго зробило половців друзями чернігівських князів, а потім і родичами.

Але повернемось у 1068 рік. Про перемогу Святослава у Києві ще не знали, і тому у столиці відбулися драматичні події. Народ став вимагати у Ізяслава зброю для відсічі половецької навали, але той не дав. Тоді кияни підняли повстання, визволили половецького князя Всеслава з ув'язнення і почали вбивати прибічників Ізяслава, який втік до Польщі за допомогою. Святослав чернігівський та Всеволод переяславський свого брата підтримувати не стали. Чому? Справа в тому, що на Русі після розколу християнського світу сформувалися три політично-релігійних угруповання: прозахідне на чолі з Ізяславом, який

та Тмуторокані, Всеволод — у Переяславлі та Ростово-Суздальській землі. Інші брати незабаром померли, і їх діти перетворилися на ізгоїв, які прав на володіння не мали. То ж на чолі держави опинився «тріумвірат» Ярославичів, які уклали між собою договір, за яким старшому брату наслідував молодший, а в разі смерті усіх братів — старший племінник. Як бачимо, механізм правління складний і надто небезпечний, бо одна справа — очікувати влади від батька, а зовсім інша — заради трону жадати смерті братові. Тож спокуса досягти великого княжіння підступно, всупереч моралі, постійно штовхатиме феодалну верхівку до династичної боротьби. Тому народний вираз «де влада — там неправда» точно відображає причини наступних трагічних подій на Русі.

Спочатку Ярославичі правили у «братолюбстві» і якщо робили підлість, то поки що у відношенні інших родичів. Так, у 1067 році після вдалої битви з половецьким князем Всесла-

вом вони цілували хрест, що не вчинять супротив-

нику зла, якщо той приїде на переговори. Але як тільки він переплив на човні Дніпро, його схопили і посадили у київську в'язницю. Невдовзі вони дуже пожакують з цього

приводу. Та хто знає майбутнє?

Як кара божа, прийшли на Руську землю половці і шцент розгромили об'єднані

війська «тріумвірів». Рятуючись, Ізяслав та Всеволод побігли у Київ, а Святослав до

Чернігова, де почав спішно збирати дружину. З трьома тисячами воїнів він став коло

Сновська (нині смт Седнів) проти дванадцятитисячного війська іноплеменників. «Свято-

слав, побачивши множество їх, сказав дружині своїй: «Ударимо, дружино! Уже ніяк нам

куди дітися!» Відчайдушно пішла в атаку кіннота, і чернігівці перемогли. Багатьох по-

ловців порубали та потопили у Снові, а їхнього хана Шарукана захопили в полон. Свя-

тослав не став його вбивати, а, склавши мир, відпустив полонених на волю. Це мудре

рішення надовго зробило половців друзями чернігівських князів, а потім і родичами.

Але повернемось у 1068 рік. Про перемогу Святослава у Києві ще не знали, і тому у

столиці відбулися драматичні події. Народ став вимагати у Ізяслава зброю для відсічі по-

ловецької навали, але той не дав. Тоді кияни підняли повстання, визволили половецького

князя Всеслава з ув'язнення і почали вбивати прибічників Ізяслава, який втік до Польщі

за допомогою. Святослав чернігівський та Всеволод переяславський свого брата підтри-

мувати не стали. Чому? Справа в тому, що на Русі після розколу християнського світу

сформувалися три політично-релігійних угруповання: прозахідне на чолі з Ізяславом, який

та Тмуторокані, Всеволод — у Переяславлі та Ростово-Суздальській землі. Інші брати незабаром померли, і їх діти перетворилися на ізгоїв, які прав на володіння не мали. То ж на чолі держави опинився «тріумвірат» Ярославичів, які уклали між собою договір, за яким старшому брату наслідував молодший, а в разі смерті усіх братів — старший племінник. Як бачимо, механізм правління складний і надто небезпечний, бо одна справа — очікувати влади від батька, а зовсім інша — заради трону жадати смерті братові. Тож спокуса досягти великого княжіння підступно, всупереч моралі, постійно штовхатиме феодалну верхівку до династичної боротьби. Тому народний вираз «де влада — там неправда» точно відображає причини наступних трагічних подій на Русі.

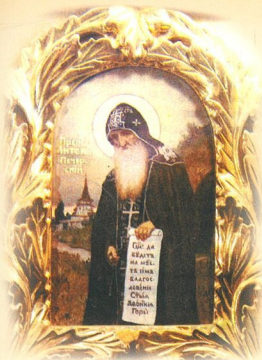
Спочатку Ярославичі правили у «братолюбстві» і якщо робили підлість, то поки що у відношенні інших родичів. Так, у 1067 році після вдалої битви з половецьким князем Всесла-

вом вони цілували хрест, що не вчинять супротив-

нику зла, якщо той приїде на переговори. Але як тільки він переплив на човні Дніпро, його

схопили і посадили у київську в'язницю. Невдовзі вони дуже пожакують з цього

приводу. Та хто знає майбутнє?

Преподобний Антоній Печерський

був одружений на доньці польського короля; грецьке, яке підтримував Всеволод, що одружився на візантійській принцесі з роду Мономахів, та руська партія (так би мовити, автокефальна), чії інтереси відстоював Святослав. Тому брати і не піднялися на захист великого князя, бо посилення католицизму на Русі їм було ні до чого.

У 1069 році Ізяслав з польськими військами пішов на Київ. Святослав та Всеволод застерegli брата, що каральні дії проти киян будуть не бажані. Та він їх не послухав і розпочав при підтримці поляків криваві репресії над підлеглими. Рятуючись від княжого гніву, утік до Чернігова фундатор Києво-Печерської лаври Антоній. Святослав віддав у його розпорядження Болдині гори, де старець заснував з ченцями новий підземний монастир, що відповідало релігійній політиці чернігівського князя. Так церковна традиція при-

писує йому створення у місті ще одного монастиря (Єлецького). За переказами, до княжого терему прибігли люди і повідомили про небачене диво — на гілках ялинки «з'явилась» ікона Божої Матері. Почувши це, Святослав, звичайно, негайно прибув на місце події і «переконався», що ікона дійсно висить на дереві. Це «диво» мало тоді неабияке значення, бо без відповідної «вказівки» Бога ставити культові споруди заборонялося. Якщо для церковників цей факт був безперечним, то ми слушно вбачаємо у ньому далекоглядні наміри Святослава — будь за що надати Чернігову статус центру православ'я. Якщо навіть це легенда, то вона досить точно відображає погляд народу на постать нашого князя у контексті його політично-релігійної діяльності на Чернігівщині.

У 1072 році брати востаннє зробили спробу налагодити стосунки. Було організовано урочисте перенесення останків святих страстотерпців Бориса та Гліба для поховання на нейтральній території у Вишгороді. Та свята «братолюбства» не вийшло. Князі скося дивились один на одного, шкірою відчуваючи наступаючий розбрат. Руки все міцніше стиску-

Єлецька ікона Божої Матері

вали зброю, і ніякі богослужіння вже не могли угамувати жадоби влади, яка плинула у думках, наче кривавий туман.

Через рік настав зоряний час Святослава.

Чернігівські та переяславльські полки увійшли до Києва. Літописець скаржиться:

«А Святослав сів у Києві, прогнавши брата свого і переступивши заповідь отчу,

тим паче — і Божу». Відзначаючи цю подію, новий великий князь засновує Успенський собор Києво-Печерського монастиря.

Він став володарем не тільки столиці, але і Чернігова, який, всупереч договору з Всеволодом, залишає собі. Таку об-

разу родичі проковтнули, але не простили. А Святослав необачно забуває про це, бо уважно

стежить за діями на Заході Ізяслава, який робить спробу за спробою повернути втрачений престол.

Він звертається за допомогою до короля Німеччини та імператора Священної Римської імперії Генріха IV, намагаючись підкупити того

золотом. Імператор вирішив до Києва послати трірського архієпископа Бурхарда (брата жони Святослава), який, природно, відстоював інтереси ро-

дича і привіз від нього до Німеччини такі багаті подарунки, що Генріх IV махнув рукою на Ізяслава. Тоді наш емігрант обіцяє Римському папі Григорію VII за повернення престолу окатоличити Русь.

Папа спеціальною грамотою визнає право Ізяслава на золотий київський стіл і вимагає від польського короля розпочати війну з Руською державою.

Але Святослав уклав з Польщею мир і, більш того, послав їй на допомогу війська на чолі з сином Олегом і племінником Володимиром Мономахом до непокірної Чехії.

Та зненацька сталося лихо. Візантійська партія дочекалася свого часу, коли у 1076 році захворів Святослав. Підступні родичі запропонували свої послуги у лікуванні, привівши двох греків, які так провели хірургічну операцію по розрізанню гулі на шії, що великий князь помер. Нарешті Всеволод, чоловік візантійської принцеси, зміг зайняти батьківський стіл.

Зимовою дорогою привезли померлого Святослава до Чернігова і поховали у Спаському соборі. Його вдова Ода фон Штаде повернулася у Німеччину, і постала на Русі тривожна тиша. Усі чекали жадливого епілогу і не чули, як пророчий птах Гамаюн заспівав пісню Олегу Гореславичу, сину Святослава. Починалась нова героїчна епоха.

В. Васнецов. "Гамаюн"

ОЛЕГ ГОРЕСЛАВИЧ —
ОСТАННІЙ ЛИЦАР РУСИ

Чернігівський скарб. Срібна візантійська чаша. XII ст.

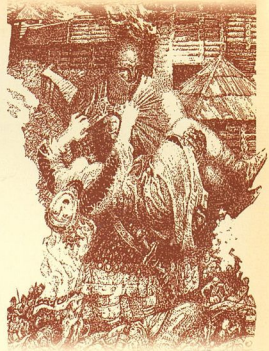
лег Святославич (у хрещенні Михайл) мав незвичайне прізвисько — «Гореславич». Його суперники за владу зробили немало, навіть сфальсифікували літопис, аби

тільки довести сучасникам та нащадкам, що саме він приніс розбрат на Руську землю. Та свідомства ворогів не в змозі були приховати правду про цю мужню і нескорену людину, «останнього лицаря Русі», який гідно проніс кризь життя та страждання своє чесне ім'я. А прізвисько Олега мало таке ж співчутливе значення, як і у його прабабки Рогнеди Гореславни. Вона ж, як відомо, ніякого лиха Русі не заподіяла, просто була нещасною жінкою, долі якої і ворогам не забажаєш. Згвалтована Святим Володимиром на очах батька і братів, яких тут же вбили; покинута чоловіком, який заради християнства привіз до Києва нову дружину; фактично ув'язнена у далекому граді, а пізніше у монастирі, Рогнеда знесла усі примхи жорстокої долі, заповівши нащадкам незламну волю і приклад людської гідності, а правнуку Олегу ще й незапльомане прізвисько Гореславича.

На початку життя доля посміхалася княжичу. Батьківський Чернігів, оточений темними лісами та дібровами, був другим по значенню градом Русі. Казкове багатство Святослава Ярославича гарантувало його синам заможне майбутнє, а щоденні

М. Горьков. "Половання на тура"

Г. Якутович. "Рогнеда"

військові вправи та полювання на хижаків робили їх спритними та фізично міцними юнаками. Олег до кінця життя зберіг у пам'яті князівські розваги, коли він з братами виходив проти турів та ведмедів, гонячи їх не псами, а пардусами (гепардами), яких, на задрість іншим князям, привозили з підлеглої Тмуторокані.

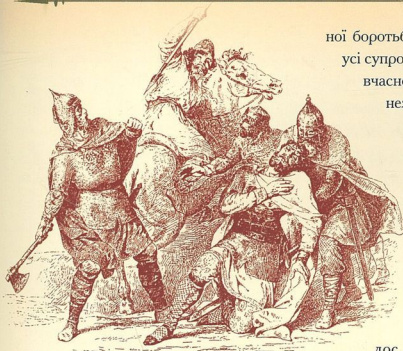
І. Галузон. "Втіччя"

У 1073 році батько Олега Святослав Ярославич скинув з трону великого князя Ізяслава, що одразу надало Гореславичу статус принца і можливість, при щасливому збігу обставин, очолити імперію Рюриковичів. Невдовзі він вже князює на Волині і за дорученням великого князя веде руські війська на допомогу польському королю, гуркочучи мечами об шоломи чеських лицарів. Та доля призначила йому роль не гепарда, а загнаного тура. Фатальні події почалися зненацька, коли у Києві загадково помер батько, а вигнаний за межі Русі Ізяслав за допомогою переяславського князя Всеволода повернув собі владу.

Почалося полювання на дітей Святослава, які були вимушені ховатися і тікати до половецького степу. А хто не встиг, повертався до рідного Чернігова у труні, як убитий новгородський князь Гліб, або почесним в'язнем, як полонений Олег. Під час банкету на Красному дворі колишній друг дитинства Мономах натякає Гореславичу про намір його дядьків стратити молодого суперника. Тому, не гаючи часу, тієї ж ночі Олег тікає від підступних родичів, пробираючись, наче злодій, степами та плавнями до далекої Тмуторокані, де його вже очікують із похапцем зібраними полками кузен Борис та брат Роман.

Жадоба помсти та бажання будь за що здобути місце під сонцем кидають молодих князів на двобій із усіма володарями Русі. У серпні 1078 року Олег і Борис з дружиною вигнанців увійшли до Руської землі. Їм поталанило розбити військо Всеволода Ярославича і оволодіти Черніговом, та в подальшому ізгої успіху не мали. Рятуючи рідне місто від облоги об'єднаних сил Русі, що привели два стрії, Гореславич вивів своє військо до Нежатиної ниви (нині м. Ніжин) і прийняв удар на себе. У нерівному бою загинув Борис, але був убитий і великий князь Ізяслав, якому пробили списом спину. Його смерть відкрила Всеволоду Ярославичу дорогу на золотий стіл київський, а його сину Володимирі Мономаху до фактичної влади у державі.

Новий великий князь, одружений на візантійській принцесі, приклав немало зусиль, аби перемогла очолювана ним грецька партія. Його не соромили підступні засоби політич-

В. Верещагин. "Смерть князя Ізяслава"

ної боротьби, коли на Русі, наче у Царграді, усі супротивники Всеволода помирали надто вчасно, як батько Олега Святослав від незначної хвороби чи Ізяслав, що отримав списа, стоячи позаду своїх полків. Не говорячи вже про племінника Романа, забитого половцями за київські гроші.

То ж не дивно, що Олег Гореславич після поразки був схоплений візантійськими поплічниками і на прохання великого князя запроторений аж до Егейського моря — на острів Родос. Таким чином голова руської партії, надійно ізольований від соратників на

батьківщині, був приречений, зазнавши моральних тортур, навіки згинув у безвісті. І це на початку життя, у двадцять три роки!

Та доля не відвернулася від нашого героя. Його покохала дочка правителя Родосу красуня Феофанія Музалон, шлюб з якою не тільки відкрив грати в'язниці, але і надав Олегу статус союзника Царграда. Отримавши від візантійського імператора Олексія Комніна титул «архонта Хазарії», він повертається до

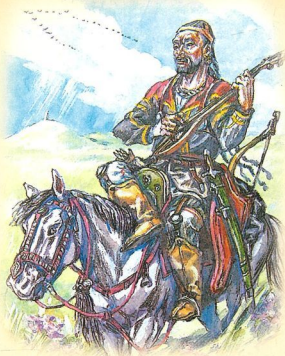

Острів Родос. Феофанія Музалон

Тмуторокані, беручи під свою владу цю частину Руської землі, і десять років чекає свого часу, щоб почати боротьбу за Чернігів. Справа у тому, що всі ці роки на Русі існував вимушений стан політичної рівноваги. Великий князь Всеволод та його син Мономах не наважувались напасти на Олега, союзника Візантії, а Гореславич не міг підняти меча на родичів, які очолювали грецьку партію.

Нарешті у 1093 році помирає Всеволод Ярославич, і великим князем стає голова західної партії Святополк Ізяславич. Це розв'язує руки Олегу, і його полки вирушили з далекої Тмуторокані до Чернігівського князівства, де незаконно правив Володимир

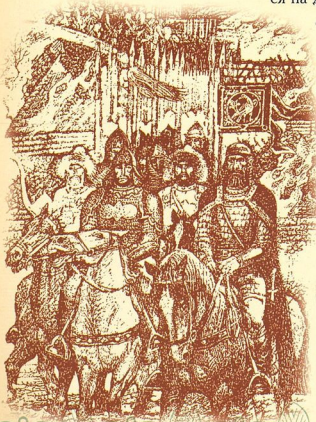
Мономах. На підтримку Гореславичу вийшов із степу і допоміжний половецький корпус. Степові воїни йшли до бою не за гроші, до чого їх привчили мономаховичі, а тому, що князь Олег був їх другом і родичем, який після смерті Феопанії Музалон одружився на доньці хана Осулука. Це відповідало інтересам не тільки руської партії, а й усій Русі.

М. Гореславич. "Половець"

Гореславич і в подальшому буде уперто проводити миролюбну батьківську політику щодо половців, в той час як інші князі ставали на шлях конфронтації із степовими народами, нацьковуючи їх один на одного, а якщо і укладали договори, то тільки, щоб привести ханських воїнів до Руської землі як наймитів.

Несподівана поява біля Чернігова грізного війська Олега приголомшила Мономаха. Після запеклої битви, не маючи змоги дати відсіч, бо мешканці міста стали на бік свого законного князя, фактичний володар Русі капітулює, вимушений здатися на милість переможця. Половці жадали помститися Мономаху, та Гореславич відпускає свого суперника на

Г. Якутовіч. "Олег під Черніговом"

волю, пам'ятаючи його людський вчинок багато років тому. Воістину, більш шляхетного князя, ніж наш герой, на Русі ще не було.

А ось його вороги були готові на все, аби тільки збутися чернігівського князя. Вони усвідомлювали, що перш за все потрібно позбавити Олега підтримки половецьких союзників, що стояли вежами на південних кордонах. Тому Мономах та Святополк діють жорстоко і рішуче. Вони наказують убити двох половецьких ханів, що прибули до Переяслава для укладення миру, а потім вимагають від Гореславича, щоб той зробив те ж саме у Чернігові з ханом Ітларевичем. Звичайно князь-лицар відмовляється скоїти злочин і відкидає пропозицію зверхників Русі вирушити у військовий похід проти степових родичів. А це вже привід для Мономаха оголосити його зрадником і підняти проти нього об'єднані сили Руської держави. Знову громадянська війна затопила кривавими ріками чернігівську землю. Вигнаний з рідного міста, Гореславич уперто змагається з невблаганною долею. Воюючи один проти усіх, він подає приклад іншим князям, як треба відстоювати право на батьківську спадщину. Врешті-решт Олег здобуває моральну перемогу, примусивши князів зібратися на Любецький з'їзд, де було вирішено: «кожен

П. Андрусів. "З'їзд князів у Любечі"

хай держить отчину свою». Іншими словами, федеративна Русь перебудовувалася на союз суверенних держав. Це і була та «крамола», у якій звинувачували князя Олега не тільки літописці, але і автор «Слова о полку Ігоревім». Сучасники вважали, що саме Гореславич, керуючись особистими образами, розвалив єдину імперію Рюриковичів. Вони не могли збагнути того, що розпад держави на суверенні князівства — процес історичний, зумовлений економічним розвитком суспільства, і ніякий навіть найталановитіший діяч нічого тут зробити не в змозі. Згідно з любецькою «декларацією»

чернігівське князівство навечно закріплювалося за нащадками синів Святослава — Олега Гореславича та його брата Давида, який виринув із безвісті життєвих поневірянь. Тому наступна історія Сіверщини була вже обумовлена боротьбою за владу двох династій — ольговичів та давидовичів, а також кривавими війнами з іншими суверенними князями за вплив на номінальний центр Русі — Київ. Настане час, і вилетить із «Олегового хороброго гнізда» князь-сокіл, його онук Ігор, герой «Слова», несучи «черлені» стяги до степу половецького, за землю Руську.

Пам'ятник Боту у Новгороді-Сіверському

ДАВИД СВАТОСЛАВИЧ, ПРОВІСНИК БРАТОЛЮБСТВА

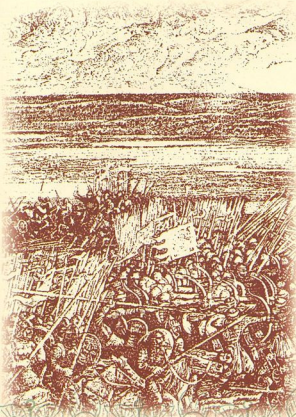
К оли у 1054 році християнський світ розколовся на західну та східну церкви, руські священники заходилися всіляко піднімати авторитет православних святих і насамперед підступно вбитих князів Бориса та Гліба. Ці перші вітчизняні небесні заступники Руської землі сприймалися як символи сумирності та братолюбства, чого, на жаль, тоді бракувало синам Ярослава Мудрого — ладним заради влади вдатися до зброї. Тож, бажаючи запобігти розбрату у державі, церковні діячі з ініціативи Феодосія Печерського організували у 1072 році урочисту церемонію перенесення мощей святих Бориса та Гліба до нового храму у Вишгороді. Вважалося, що участь усіх спадкоємців Ярослава у винятковому за значенням релігійному ритуалі повинна благодійно влинути на їх взаємовідносини. Та блажен той, хто вірує... Дійсно, усі присутні князі старанно молилися, цілували хрест на вірність батьківському заповіту — жити у злагоді, але сприймали цю подію як політичну акцію, яка нічого не варта у боротьбі за місце під сонцем.

Однак інакше сприйняв святкове богослужіння юнак з біблейським ім'ям Давид, син чернігівського володаря Святослава Ярославича. Цей княжич, дивлячись наївними очима на батька, який тиснув братерську руку київському князю Ізяславу та обіймав переяславського князя Всеволода, щиро повірив у те, що на Русі нарешті починається нова ера братолюбства і милосердя. Набожний Давид, звичайно, вбачав у цьому благовоління святих Бориса та Гліба, до яких усе життя ставився з особливою пошаною, про що свідчить не тільки збудований ним у Чернігові Борисо-Глібський собор, але і не легка доля нашого героя.

Уже через рік після згаданих подій моральні принципи молодого чоловіка піддалися першому випробуванню, коли його батько Святослав став узурпатором, скинувши з київського трону великого князя Ізяслава. Міркування етичного порядку не дозволили новому принцу брати участь у братовбивчій боротьбі. Принаймні, його ім'я надовго зникає з літописних сторінок, і можна тільки гадати, які поневіряння випали на долю Давида під час громадянської війни. А випробування були надто жорстокими: таємнича смерть батька, загибель одних братів і поне-

Святі князі Борис та Гліб

Г. Янукович. "Битва"

волення інших, спустошення чернігівської землі і загарбання рідного міста Володимиром Мономахом. Але він знаходив у собі сили серед цього кривавого мороку закликати до злагоди.

Мабуть, цю миролюбну позицію позитивно оцінили пере-можці у ворожому стані, бо з припиненням військових дій надали Давиду право князувати у Смоленську. Тут, на березі Дніпра, він з дружиною Феодосією і виховує своїх дітей у притаманних йому християнських принципах. Тож не дивно, що один з його синів Микола Святоша, який пішов у ченці, згодом за своє сумирне та гідне поваги життя був визнаний церквою новим православним святим. До речі, Святоша, прибувши до Києво-Печерського монастиря, привіз із собою велику бібліотеку. Це був царський подарунок, бо у той час за одну книгу можна було придбати кілька сіл. Така цікава подробиця свідчення того, що родина Давида була не тільки заможною, а й освіченою. А сам князь у своїх людяних міркуваннях стосовно державного життя спирався, звичайно, не тільки на етичні християнські засади, але і на здобутки світової гуманістичної думки. Як тут не згадати слова його діда Ярослава Мудрого: «Книги ж учать і наставляють нас на путь пока-яння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних бо се е ріки, що на-поюють всесвіт увесь».

Незважаючи на зовнішнє благополуччя, Давид завжди почував себе ізгоєм, доля яко-го повністю залежала від бажань та настрою кївських володарів Всеволода та Мономаха. Ці зверхники, керуючись власними політичними інтересами, систематично переводили підлеглих їм князів з одного князівства до іншого, неначе шахові фігури. Не уникнув цього

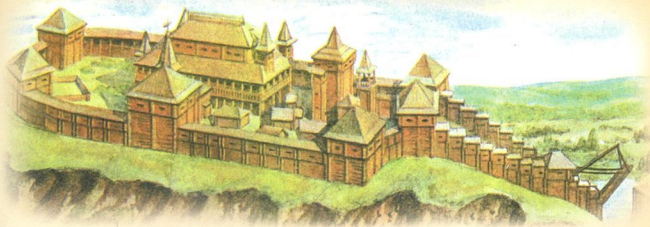

Прп. Микола Святоша Печерський

і Давид, якого то пересу-вали у Великий Ново-род, то знову повертали у Смоленськ. Але у 1094 році становище на Русі змінюється. Рідний брат нашого героя Олег Гори-славич починає змагатися за самостійність черні-гівського князівства. Нерівна боротьба триває з перемінним успіхом. Войовничий князь то пе-ремагає Володимира Мо-номаха, то зазнає жор-стокої поразки. Після

С. Іванов. "З'їда князів"

Реконструкція княжого замку у Любечі

однієї з невдач Олег прибіг до Давида у Смоленськ, вимагаючи підтримки, і, не знайшовши її, ледь не скинув брата з трону. Але цьому перешкодили смоляни, які не бажали брати участі у громадянській війні. А Давид, навіть опинившись у скрутному становищі, пам'ятав про клятву вірності київському сюзерену і, звичайно, не міг поступитися честю, але, усвідомлюючи, що вища правда на боці брата, віддав у його розпорядження свої війська.

Ще довго палала братовбивча війна, доки знесилені супротивники не зібралися у Любечі і не визнали суверенні права Чернігівського князівства. Давид, як старший у сім'ї Святославичів, став незалежним князем Чернігова, його брат Олег Гориславич почав правити у Новгороді-Сіверському, а Ярослав у Рязані.

Настав тривалий мирний період історії нашого міста, коли війни проходили далеко від рідних осель та й переслідували вже іншу мету. Давид був напрочуд спокійною людиною і якщо вже підіймав меч, то не заради здобичі або вгамування властолюбних пристрастей, а для покарання злодів та захисту кордонів Руської землі.

М. Горелюк

М. Горелюк. "Князь у поході"

Наприклад, у 1097 році він став на захист теребовлянського володаря Василька, якому підступно викололи очі волинсько-галицькі князі, і бився доти, доки справедливість не була відновлена. Не дивлячись на похилий вік, брав участь у далеких загальноруських походах на половців, під час яких вирішувалася доля не тільки Русі, а і Європи. Саме він відіграв вирішальну роль у березневій битві 1111 року, у якій могутність степового народу була підірвана.

Та у пам'яті народу чернігівський князь залишився, насамперед, не воїном, а провісником братолюбства і злагоди, засновником Борисо-Глібського храму, людиною доброї та лагідної вдачі, яку поважали і любили руські святі Микола Святоша та єпископ Феоктист. Симпатією сповнені і народні перекази про останні миті його життя. Як вони свідчать, першого серпня 1123 року над князем почали вже співати канон хресту Господню, коли у вікно влетів білий птах, що сів на груди вмираючому. Давид тихо зітхнув і помер, а птах відлетів, наповнюючи кімнату пахощами. Тіло князя понесли до Спаського собору, але зупинилися, бо побачили над його хрестом зірку, яка відійшла і стала над Борисо-Глібським храмом. Тоді вирішили саме там і поховати Давида. Домовина була ще не готова, і єпископ Феоктист вже був ладен перенести сумний обряд на завтра. Та учинилося нове диво: сонце зупинилося на небі і впало за обрій тільки тоді, коли принесли нову труну.

Давида поховали у заснованому ним Борисо-Глібському храмі на відміну від інших чернігівських князів династії Ольговичів, які лежать у Спаському соборі. Мабуть, така була його остання воля. Померлий цим неначе запрошував своїх нащадків відмовитися від політики «мечем кувати» зверхність на Русі, закликаючи жити у злагоді і знайти свій вічний спокій разом з ним у храмі братолюбства.

Капітель Борисо-Глібського собору

ВСЕВОЛОД ОЛЬГОВИЧ, АБО ЩО ЗАМОВЧУЮТЬ ЗОРІ...

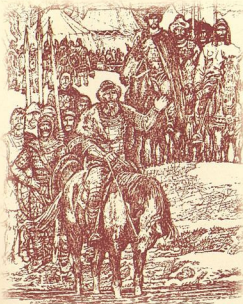

еред старовинних фресок Кирилівської церкви, заснованої у Києві чернігівським князем Всеволодом Ольговичем (у хрещенні Кирилом), привертає увагу зображення блакитного ангела, який на Страшному Суді згортає, наче рукописний сувій, сяюче небо. Невідомий майстер оспівує апокаліпсичну мить зникнення гріховного світу і народження вічності — того самого безсмертя, якого так жадають віруючі люди. За їх увяленням, душа — цей незбагнений Всесвіт, залишить у свій час, на заклик Бога, тілесну оболонку і, «смертю смерть поправ»,

знайде нарешті вічний спокій у вирію. Звичайно, поталянить тільки праведникам, бо більшості людей, аби уникнути пекла, спочатку потрібно відпокутувати свої гріхи, а вже потім помирати. Князь Всеволод, наприклад, аби обдурити долю, на смертному одрі прийняв монашество і заповів поховати себе у задалегідь збудованому храмі. Хтозна, як відгукнулося це у потойбічному світі, але земні справи князя, зважені на терезах справедливості, були приречені народною пам'яттю на зневагу і осуд.

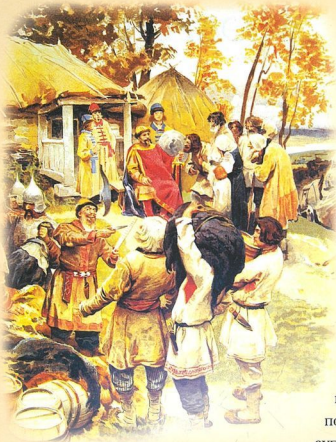
Фреска Кирилівської церкви

Г. Янчук. Всеволод біля Чернігова

Всеволод, старший син Олега Гориславича, знав у житті «єдину, але полум'яну пристрасть» — боротьбу за владу. Заради цієї мети він діяв завжди рішуче і підступно, зневажаючи усі сумніви та етичні міркування.

Де і як виріс цей хижак, невідомо. Він з'являється на сторінках історії вже занадто товстим та лисим чоловіком, що має великий гарем і муромське князівство. Тут князь, наче тхір, очікує сприятливого збігу обставин, аби почати боротьбу за зверхність на Русі. І ось слушний час настав, коли у 1128 році київський трон отримав його тесть Мстислав Володимирович. Тож, не довго вагаючись, Всеволод сідає на коня і хутко веде військо до Чернігова, де зенацька нападає на свого рідного дядька Ярослава, грабує і захоплює місто. Ось такий тобі

К. Лебедев. "Збір данини"

ольговичів. На чолі останніх ми, знову-таки, бачимо Всеволода, який починає домагатися повернення до Чернігівського князівства Посейм'я (південь сучасної Курської області). Це, звичайно, не влаштовує мономахівичів, які під проводом Ярополка збирають війська і беруть в облогу Чернігів. Та обережний Всеволод не вийшов супроти них битися. Не бажаючи ризикувати, він ховається за надійними укріпленнями, терпляче чекаючи половецької допомоги. Що-що, а вичікувати цей князь умів, як ніхто.

Його супротивники, пограбувавши навколишні села, повернулися до Києва і з початком зими розпустили військо. Саме це і було потрібно Всеволоду. До того ж прийшли нарешті половці і союзні полки братів Ігоря та Святослава. Така перевага у ратоборцях і вирішила долю зимового походу. Всеволод спустошив усе Лівобережжя, рубаючи людей прямо навпроти Києва. І робив це безкарно, бо льодохід на Дніпрі надійно захищав його від ворога. Тож ніхто не заважав грабувати та ділити здобич. Але князю цього було замало, і вже наступного року він палить перяславльські села.

племінничок! А далі, на всяк випадок, кличе на допомогу половецького хана Осулука, теж стрія, але вже по матері.

Великий київський князь Мстислав, розглянувши скаргу старого Ярослава, вирішує справу на користь свого зятя Всеволода. А як же інакше? І дочка Марія благає за чоловіка, і бояри прохають (за забарі, звичайно), нащо вже священники-правдолюбці і ті готові на себе чужі гріхи прийняти. Ох, і пожалкують ці добродії згодом, та пізно буде...

У 1133 році помирає великий князь Мстислав, і зверхність на Русі переходить до його брата Ярополка. І, як завжди, починається сварка між строкатою ріднею руських князів за перерозподіл земель та володінь. З каламутної води суперечок починають виринати ворогуючі угруповання мономахівичів, мстиславівичів і, звичайно,

Г. Яковлев. "Битва"

Бажаючи зупинити грабіжника, Ярополк кидає на Всеволода об'єднані сили Русі. Але робить це похапцем, легковажно покладаючись на військову перевагу, тоді як чернігівський князь діє зважливо і рішуче. Він ретельно вишикує до бою полки і, отримавши перший удар, докладає всі зусилля, аби заволодіти великокняжим стягом. І це йому вдається. Ярополк тікає, а його лицарі гинуть або потрапляють у полон. Київ у траурі, але нічого не вдієш. Воля переможця — закон, і злощасне Посейм'я відходить до Чернігова.

Отже, сталося те, що повинно було статися: хижак виріс і показав не тільки пазури, але і те, що на Русі йому вже немає суперників. Не дивно, що коли невдовзі помер Ярополк, усі схилили голову перед Всеволодом, віддаючи йому Київ та великокняжий трон.

Новий зверхник Руської землі заходився зміцнювати свою владу за старовинним принципом «роз'єднуй, аби володіти». Йому вдалося пересварити усіх князів-союзників поміж собою, надсилаючи до них послів із словами: «Відступи от брата свого, а я тобі дам волость». Та така підступна політика мала короткочасний успіх, бо незабаром у більшості князів вона викликала протест і зневагу до центральної влади. Що вже казати про настрої простих людей, які не могли знайти у Києві ані захисту, ані справедливості, бо Всеволод поводив себе як тиран: кого хотів — звинувачував, кого хотів — виправдовував. Та й справи держави його цікавили значно менше, ніж наложниці та веселощі. Такого блудливого володаря Русь не знала з часів Святого Володимира. Тож не дивно, що коли Всеволод зненацька захворів і помер, більшість його підлеглих

1. Білігін. «Суд за часів Руської правди»

В. Верещакін. "Плюва комети"

зітхнула з полегшенням і, як писав літописець, «ледве чи по ньому хто-небудь, крім жінок любимих, заплакав».

Але ця подія, яку незвичайною аж ніяк не назвеш, викликала у пам'яті людей згадку про появу на небі у 1145 році «превеликої зірки, що випромінювала світло». Рік тому усі сприйняли її як провісницю лихоліття, а зараз, на radoцax, почали тлумачити як добрий знак. Звичайно, ніхто з них ніколи не чув про комету Галлея, що раз-у-раз виринала з безодні космічного простору і

яка, дійсно, якби могла, то розповіла б не тільки про шляхи тиранів і загибель великих імперій, але і про те, що у далекій Монголії, на березі світлого Онона вже народилася дівчинка, майбутня мати Чингісхана. Але зорям усе байдуже, і вони мовчать...

М. Рєшк. "Мати Чингісхана"

СВЯТОСЛАВ ОЛЬГОВИЧ –
БРАНЕЦЬ ЧЕСТИ

ерпневим ранком 1107 року об'єднані збройні сили Русі на чолі з Володимиром Мономахом та сіверським князем Олегом Гориславичем зненацька завдали нищівного удару половецькій орді, що вдерлася до Посулля. Наякані бойовим кличем русичів, грабіжники, рятуючись, побігли світ за очі, кидаючи стяги та обози. Навздогін, ідучи на криваві лови, закружляла степом княжа кіннота, рубаючи та полонячи ханських воїнів. У перших рядах переслідувачів, поруч з уславленими ратоборцями, завзято бився і княжич Святослав, молодший син Гориславича. Напівполовець по матері, він, мабуть, чудово себе почував у рідному середовищі серед гіркуватих пахощів Дикого Поля.

Цей смаглявий хлопець шукав у поході хвали та слави, а знайшов, зовсім того не бажаючи, жону. Справа в тому, що його батько, закріплюючи щойно отриману перемогу, одружив свого сина на доньці впливового хана Аепа. І Святослав несподівано, наче когось у мішку, отримав наречену. Певна річ, таке насильство над особистістю молодих хоча і було звичним для того часу, навряд чи сподобалося юнаку.

Згадаймо, що надворі уже XII століття, і свідомість людей, принаймні освічених, починає плідно сприймати гуманістичні ідеї та міркування, притаманні суспільству у період його культурного розквіту. Тому династичні шлюби, що нехтували почуттями людини, все частіше викликали слушний протест.

Та наш герой був ще занадто молодим і, звичайно, піти проти батьківської волі не міг. Яке склалося при цьому подружжя — нам невідомо. Але той факт, що у них майже тридцять років не було дітей, свідчить про те, що вони або розійшлися, або зневажали один одного. Принаймні щасливим шлюбом це аж ніяк не назвеш. І дійсно, хіба замінять політичні міркування людські почуття, а обов'язок кохання? Мабуть, ні. Звичайно, ми не маємо справи з фанатичним політиком чи з зятятим державним діячем. Наш герой був звичайною людиною, про що і свідчить його подальша доля.

У 1136 році сталося те, що й мало статися — Святослав покохав доньку новгородського посадника Петрила Микулича Катерину. І більше того, кидаючи виклик звичаям свого часу, що осуджували нерівні шлюби Рюриковичів, наш герой вирішив одружитися. Вчинок не тільки відчайдушний, а й небезпечний, бо його сучасники ще не звикли бачити на троні жінок не княжого походження.

П. Андрусів. «Весілля»

В. Криворучко. "Пейзаж з військом"

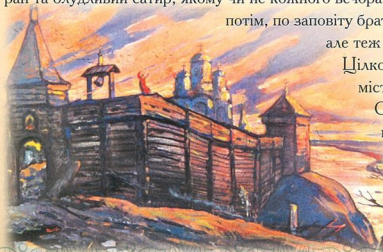
Тож не дивно, що це викликало осуд архієпископа Нифонта і невдоволення правлячої верхівки міста, яка побоювалася виникнення нової, так би мовити, місцевої династії з її зазіханнями на республіканський устрій Великого Новгорода. А це вже далеко не приватна справа князя. Тому Святослава примушують залишити князівство і шукати долі на стороні. Що й казати, «дороге» кохання. Але Ольгович ніколи не пожалкує з цього приводу, бо його Катерина стане не тільки чудовою матір'ю дітям, а і самовідданим другом, надійним у життєвих поневіряннях.

А їх було, на жаль, немало. Читаючи літописні сторінки, з подивом відзначаєш, що випробувань на долю Святослава випало стільки, що інший князь давно б зник у безвісті, а наш герой не тільки встояв, а й переміг. Та дива тут ніякого нема. Просто він був напрочуд щільною натурою, для якої честь була над усе, і не тільки в коханні чи дружбі, але і в братолюбстві.

Так вже сталося, що більшу частину життя Святослав відстоював інтереси своїх старших братів Всеволода та Ігоря. Два старших Ольговичі доклали немало зусиль, аби завоювати Київ. Спочатку це підступно зробив Всеволод, тероризуючи підлеглих, наче тиран та блудливий сатир, якому чи не кожного вечора тягли на поругу молодих киянок. А

потім, по заповіту брата, Ігор, який хоча й був іншої вдачі, але теж не подарунок.

Цілком зрозуміло, що терпець мешканців міста увірвався, і вони, ненавидячи Ольговичів, вирішили покликати на київський трон Ізяслава Мстиславича, переяславського князя з роду Мономаха. Під час запеклого бою заколотники перейшли на бік Ізяслава, що і вирішило подальшу долю Гориславичів. Святослав побіг за допомогою у

І. Галузон. "Путіваль"

Чернігів, а Ігор чотири доби ховався у болоті, доки, знесилений, не здався на милість переможців. Його схопили і кинули у глибокий поруб помирати. І якщо була в нього якась надія, то тільки на Бога та на молодшого брата. Хто-хто, а він добре знав лицарську вдачу Святослава.

І дійсно, наш герой почав відчайдушно змагатися з усіма князями за визволення Ігоря. Шукаючи війська, він звертається за допомогою до Давидовичів, що правлять у Чернігові, але ті не тільки зрадили Ольговичів, а й стали на бік київського узурпатора. Вони пропонують Святославу: «Відступись від брата, а ми дамо тобі Путивль». А той у відповідь: «Не хочу я волості, тільки відпустити брата».

Тоді неслухняного князя вирішують провчити, руйнуючи його міста і села. А той, замість того, щоб скоритися і навколішках прохати миру, уперто повторює: «Відпустіть брата, бо не зрічусь його, доки душа моя в тілі».

Така принципова позиція і поведінка викликають симпатію навіть у київських літописців. Дійсно, не часто зустрінеш таке братолюбство у часи розбрату і панування егоїстичних міркувань. Але співчуття сучасників, звичайно, не могло допомогти Святославу, який з невеликим загonom боронив свої землі і, врешті-решт, був вимушений, рятуючи сім'ю, сховатися у в'ятських лісах.

Та військова поразка тільки активізує дипломатичну діяльність Святослава. Він шукає підтримки у друга дитинства Юрія Долгорукого і знаходить її. Невдовзі Ольгович отримує від суздальського князя запрошення: «Прийди до мене, брате, в Москву». І ось він прибув у новий маєток Юрія, яким тоді ще була Москва. Господар, аби прийняти стільки гостей, був вимушений звести нові хорони та житло для дружинників, пригнати для обслуговування бенкету багато челяді та слуг. Саме це будівництво і поклало початок майбутньому місту. Хтозна, якби не ця зустріч друзів, то чи була б Москва?

А. Васнецов. «Москва будується»

Під час пишного бенкету Святослав і Юрій уклали угоду: підтримувати один одного у боротьбі з київським князем за свої династичні права на Київ та Чернігів. Ця виняткова по значенню для відродження династії Ольговичів подія сталася у день Похвали Богородиці. Але кінцеву мету треба було ще відстоювати.

Наприкінці року друзі вирушають у похід, до якого приєднуються не тільки половецькі родичі Осулуковичі, але і колишні вороги Давидовичі. Здавалося б, ніщо вже не завадить планам Святослава визволити брата, та сталося непередбачене — ув'язнений у порубі Ігор занедужав і, аби не вмерти, приймає монашество.

Та у лиху годину його переводять до київського монастиря, бо саме тоді кияни отримують звістку про наміри їх ворогів напасти на Київ. Охоплені люттяю і бажаючи запобігти новій тиранії, вони вдіраються до храму і по-звірячому вбивають князя-ченця. Відсталась познушавшись над мертвим, заколотники кидають його роздерте тіло на смітник.

Цей злочин так приголомшив сучасників, що церква визнала Ігоря за великомученика. Та що з цього Святославу? Молитвами брата не воскресити, сльозами не повернути. Хіба що поховати вдома у чернігівському Спасі та на честь загиблого назвати свого сина. Адже вірять, що людина жива, доки її пам'ятають. Так і зробить згодом Святослав, а зараз він кличе князів до бою, але не для помсти, а заради справедливості.

Та криваві події викликають занадто жорстоку війну, у якій гинуть і друзі, і вороги, спустошується країна. І, як пише він сам, «живуть вже по селах тільки псарі та половці». Але ще довгі роки Святослав, наче ангел смерті, бере участь майже у всіх походах та битвах, аж доки доля не зглянулася над ним. У 1157 році сивий князь нарешті стає володарем Чернігова. І займає трон без підступу і крові, згідно з династичним правом, закріплюючи цим князівство за своїми нащадками.

Тепер можна і відпочити. Чого, як не спокою у старості, може забажати бранець честі, який виконав у житті усі обов'язки лагідного чоловіка, вірного брата і мудрого правителя. Може, слави? Так вона ще буде, коли заспівають на Русі «Слово» про його улюбленого сина Ігоря Святославича. І хоча та слава посмертна, але ж яка слава!

Св. блгочиний Ігор Чернігівський

ІГОР СВЯТОСЛАВИЧ –
ГЕРОЙ «СЛОВА»

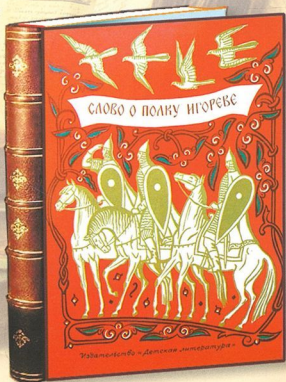

Настає головний герой «Слова» князя Ігоря більш-менш відома кожній освіченій людині. Бо хто ж свого часу не «проходив» у школі старовинної поеми, сприймаючи її як заклик невідомого автора до єдності князів. Проте усі ми усвідомлюємо, що наші знання середньовічного твору без опанування мови оригіналу та історичних джерел надто схематичні і часто-густо наївні. Може тому і залишилися у пам'яті тільки деякі уривки із заспіву поеми та «плачу Ярославни», а також загальна канва сюжету про невдалий похід зухвалого князя, його полон і щасливий порятунок. Та й чого чекати від вкрай формалізованих навчальних програм, які не тільки значно понівечили розмаїття художнього світу «Слова», але і надали головному персонажу риси характеру, не властиві людині XII століття. І тут нічого не вдієш, бо така вже була мета у радянської педагогіки: робити з історичних діячів минулого «співзвучних сучасності феодалів» або напівказкових героїв. Тому, може, наші діти і не второпують, чому, наприклад, такі славетні люди, як Суворов та Пугачов були супротивниками, а не друзями. До того ж, безліч вчених і поетів, що «годуються» біля «Слова», так затьмарили гіпотезами реалії життя сіверського князя, що необізаному в історії читачу дуже

важко збагнути, яким же був насправді Ігор Святославич і чому точаться навколо нього такі запеклі суперечки. То ж спробуємо поступово розібратися у його вчинках, пам'ятаючи, що він був тільки «героєм свого часу» і тому завжди діяв відповідно до пануючих тоді поглядів та звичаїв.

Вже у самій назві «Слово о полку Ігоревім, Ігоря Святославича, онука Ольгова» увічнено його родовід. Як і всі нащадки Олега Гориславича, він належав до «ольговичей», споконвічних суперників «мономаховичей» у боротьбі за зверхність на Русі. Його батько Святослав провів усе життя у військових походах, відстоюючи династичні права рідних братів Всеволода та Ігоря, яких примхи долі то підносили на київський трон, то кидали на глум натовпу. Під час одного з таких походів у 1151 році на Чернігівщині у родині Святослава Ольговича та його дружини Катерини Петрилівни, дочки новгородського посадника, народився другий син, якого і назвали на честь вбитого киянами родича Ігорем (при хрещенні хлопчик отримав ще й ім'я Георгій). Крім нього в сім'ї чернігівського князя було ще четверо дітей: сини Олег та Всеволод (буй-тур «Слова») і дві доньки.

І. Галузон. "Два князі"

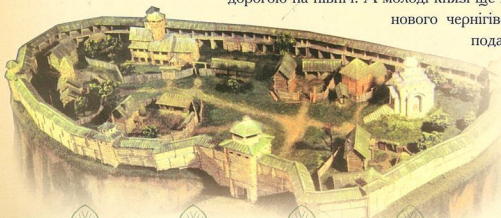
Дитинство нашого героя пройшло у батьківському Чернігові, де його у три роки посадили на коня, а у сім почали навчати грамоті та військових вправ. А ще через кілька років він був вже в змозі разом з дорослими боронити місто від половецького наскоку і брати участь у боярських нарадах. Але князі «університети» зненацька закінчилися, коли у 1164 році помер батько.

Мати, аби утримати Чернігів за своїм старшим сином Олегом, який був у Курську, вирішила приховати факт смерті чоловіка від головного і, до речі, законного претендента на престол — сіверського князя Святослава Всеволодовича. Вона зібрала в Спаському соборі бояр і в присутності єпископа Антонія закликала їх зачекати повернення Олега і не посилати гінця до супротивника. Усі присутні цілували ікону, каялися у вірності, а єпископ проголосив: «Не будьте зрадниками, як Іуда». Та сам і зрадив, написавши грамоту Святославу: «Стрий тобі помер, а по Олега ж послали. Але війська по городах далеко, а княгиня сидить у безпорядності з дітьми, і добра безліч у неї». Іншими словами — приходь мерщій, грабуй і сідай на троні. Так і сталося. Олег не в змозі був подолати суперника і був змушений віддати Чернігів за Новгород-Сіверський. Можна тільки уявити, які прокляття насилали на голову підступного Антонія вдова та її діти, від'їжджаючи зимовою дорогою на північ. А молоді князі ще й зберегли образу на

нового чернігівського володаря і у

подальшому не поспішали йому на допомогу, хоча і були васалами. Щодо княгині, то вона одразу ж почала енергійно влаштовувати сімейні справи своїх дітей.

Дещо вже було

Реконструкція стародульнянського Новгород-Сіверського

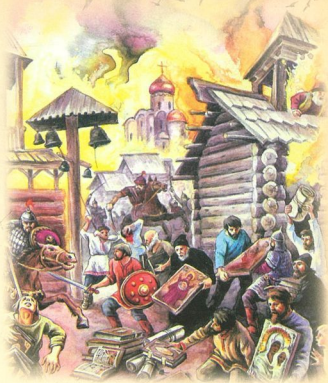
зроблено покійним князем. Так Олег був одружений на сестрі Андрія Боголюбського, а доньки отримали добрі партії у родинах Ізяславичів та Ростиславичів, велись тоді переговори і щодо нашого героя. І ось до Новгород-Сіверського прибуло посольство з далекого Галича, що супроводжувало чотирнадцятирічну наречену Ігоря – Єфросинію, дочку Ярослава Осмомисла.

Цей династичний шлюб повинен був уперше з'єднати інтереси найсильніших в Україні державних об'єднань — Галицької і Чернігово-Сіверської земель, в той час як Київська занепадала, втрачаючи значення історичного центру Русі. На Київ усе частіше дивилися, як на можливу здобич та яблуко розбрату. То ж не дивно, що у 1169 році на столицю рушило небачено величезне 50-тисячне

військо (порівняйте: уся армія Англії тоді була тільки 30 тис.) на чолі з сином Андрія Боголюбського, до якого приєдналися ще одинадцять князів, у тому числі Олег, Ігор та їх шурин Ростиславич. Як бачимо, сімейні пута накладали ще й союзницькі зобов'язання.

Холодного весняного ранку Київ було завойовано і вперше в його історії пограбовано наче вороже місто. «І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели у полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх». Завойовники здобули безліч майна. Саме сіверські князі «уславили» себе тим, що, грабуючи, наказали оголити церкви від ікон, книг та дзвонів. Два дні тривав страшний погром «матері городів руських». Цікаво, про що думав герой «Слова», пересуваючись по коліна в крові своїх співвітчизників? Не дивуйтеся, мабуть, щось патріотичне про силу Чернігівської землі і приниження споконвічного ворога, бо те, що сталося, аж ніяк не назвеш сутичкою поміж феодалів. Це була вже війна держав на винищення.

На Руську землю, яка втрачала не тільки політичну, а й етнічну єдність, лягали сутінки. Так, у Володимиро-Суздальському князівстві і на півночі почалося формування російської народності, а в Україні йшов інтенсивний етногенез слов'янства із степовими народами. Наприклад, для нашого регіону половці були не тільки союзниками, але й близькими родичами, бо династичні шлюби між князівською та ханською верхівками були справою надто звичайною, не кажучи вже за простих людей. Полонені жінки народжували дітей і для половців, і для русичів, наслідуючи відповідну віру та звичаї. У чернігівському війську навіть з'явилося щось подібне до гвардії служивих степовиків, які наділялися землями та садибами. І взагалі збройна міць та безпека нашого краю бага-

М. Горелак. "Пограбування Києва"

то в чому залежали від підтримки народів Дикого Поля, особливо тих, хто безпосередньо мешкав на кордонах князівства. У такому разі просто необхідні були якщо не дружні, то хоча б союзні стосунки. Інакше такі сусіди, як Ігор та Кончак,

були б приречені постійно сидіти вдома для оборони своїх земель, а не воювати далеко за їх межами. А воювати завжди було де і з ким, бо грабіжницькі походи як половців, так і русичів майже не припинялися, особливо після київського погрому. У колишній столітті постійно мінялися володарі, а інші князі і їх степові друзі робили усе, аби не прогавити свій шмат здобичі. В одному з таких наскоків на Київ ми знову бачимо нашого героя, який після смерті брата у 1180 році став сіверським князем. Разом з Ігорем воює, хоча і невдало, його союзник Кончак. Загубивши у бою більшість війська, вони удвох на човні тікають за Дніпро і далі у Новгород-Сіверський. Тут на банкеті

приймається угода про подальше співтовариство їх володінь і вирішується питання про майбутній шлюб сина Ігоря і доньки Кончака. Це розв'язувало половецькому свату руки у війні з Києвом, підвищувало авторитет серед інших ханів і гарантувало безпеку його везам. До того ж, він міг повністю покласти на нового родича, якого усі вважали за людину стійку і тверду в слові. І як побачимо, подальші події виправдали сподівання Кончака.

У 1181 році у напівзруйнованому Києві почав правити колишній чернігівський князь Святослав Всеволодович, який заходився організувати загальноруські походи на половців. Під час одного з них він доручив Ігорю йти в авангарді, але на це претендував і переяславський князь Володимир, який теж хотів бути попереду,

аби захопити більшу поживу. Князі посварилися, і невдоволений Володимир повернувся назад, пограбувавши по дорозі сіверські села. А цього вже Ігор знести був не в змозі. Він теж завертає свої полки і бере штурмом переяславське місто Глібів перебивши майже усіх його мешканців. Але не поспішайте з осудом, бо Ігор за тих обставин інакше діяти і не міг. По-перше, його честі була нанесена образа, що за лицарським кодексом вимагало помсти, а, по-друге, на нього дивилися його васали, втратити повагу яких він не мав права. Проте, звичайно, це не виправдовує жорстокості щодо мирного населення. Може тому значно пізніше, вже знаходячись у половецькому полоні, Ігор з жалем згадує ці події: «Живи мертвим завидували... Старці вмерти поривалися... а

О. Кулик. "Легенда"

Реконструкція одягу половців З. Васіно

Є. Демалов. "Облога міста"

мужів рубали і розсікали, а жінок оскверняли. І тому, що те вчинив я, недостойно мені було жити. І ось нині бачу я відомству од Господа Бога мого».

На жаль, сумління князя прокинулося надто пізно і у лиху годину, але той факт, що воно в нього таки було, зізнаємося, вигідно відрізняє нашого героя від інших князів того часу.

У наступних походах сіверський князь участі не брав, а, можливо, як стверджують деякі історики, і навмисне ухилився. Залишається тільки повірити Ігорю, який пояснював усе примхами погоди та іншими об'єктивними обставинами. Та, мабуть, були і суб'єктивні причини, наприклад, небажання воювати разом із Володимиром, який його скривдив, чи проливати кров свого свата Кончака. Хто знає істинні міркування політичного діяча напередодні трагічних подій, увічнених у «Слові»?

Пам'ятний 1185 рік почався із запеклих боїв на половецькому кордоні. Спочатку київський князь Святослав, а потім його воевода завдали поразки степовикам, відкинувши воїнів Кончака за Сулу. Почалася інтенсивна підготовка до загальноноруського походу. Розсилалися гінці, збиралися у містах ратоборці. Великий князь, проводячи мобілізацію, відвідав Чернігів та Новгород-Сіверський, але ніде не побачив підготовки до війни, бо Ігор замислив і готував свій похід у великій таємниці не тільки від половців, а й від свого сюзерена. Готові до виступу полки нашого героя та його васалів (брата, племінника і сина) вже стояли на південному порубіжжі князівства. Тож, здихавшись присутності великого князя, Ігор кинув свої війська у наступ, але не на вежі свата, що були поряд без хана (у той час він очікував руського наступу на Сулі), а на незахищені мирні кочів'я у районі Донця.

Обережно обминаючи землі Кончака, полки сіверського князя все далі і далі заглиблювалися у Степ, де, наче пожежа, знялася паніка. Справа в тому, що половці знали про підготовку на Русі великого походу, і їхня розвідка діяла у всіх напрямках, слідкуючи не тільки за пересуваннями військ, а й головнокомандуючого — великого князя, який щойно знаходився у Новгороді-Сіверському. І тому поява армії Ігоря була сприйнята ними як початок загальноноруського походу. Сполохані половці, відступаючи, зняли тривогу і почали хутко зби-

рати сили від усіх-усюд, при цьому уважно стежачи за непроханими гостями. Саме племена тотемів Лисиці та Вовка, а не казкові хижакі, супроводжували руське військо аж до річки Ка-

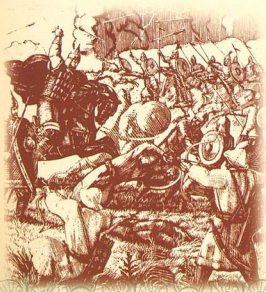

М. Реріх. "Плохід князя Ігоря"

яли. Досвідчені хани не поспішали і тільки коли прибули їх родичі з далекого Криму та Тмуторокані, почали обступати приречені Ігореві полки. Нашому герою вже нічого не могло допомогти, навіть сват Кончак, який прибув на місце подій одним з останніх.

Звичайно, усього цього Ігор знати не міг, але повинен був поводитися на ворожій території обачніше. Наприклад, коли напередодні трагічних подій русичам вдалося розбити половецький загін і захопити вежу, він мав би заборонити своїм васалам ганятися по степу за «красними дівками» аж до вечора. Бо молоді князі так притомили своїх коней, що нічого було і думати про якийсь військовий маневр або втечу, хоча у запасі була ще ніч. А тікати було вкрай необхідно, особливо після отримання розвідданих про пересування половецьких возів, на яких степовики у військових походах перевозили зброю. Стало ясно, що попереду не мирні вежі, а вишикувані до бою полки. То ж наш полководець не міг не розуміти, що чекає на нього та його малу армію серед голого безводного степу. Тільки і залишалося, що болісно застогнати: «О Руська земля, ти вже за пагорбом».

Під час бою Ігор поведив себе хоробро і гідно руського князя. Знесилений від ран, він не кинув напризволяще простих воїнів, наказавши князям злізти з коней і битися пішки. Та й військові здібності показав неабиякі, бо керовані ним полки билися безперервно майже три доби (для порівняння — Куликовська битва тривала тільки один день) і це у повному оточенні, без води і надії на порятунок. Такі богатирі навіть мертві страшні для будь-якого ворога. Та «хороброї Ігоревої дружини не воскресити». Тільки п'ятнадцять мужів врятувалися, а князі потрапили у полон. Кончак поручився за свого пораненого свата і узяв його до себе, наказавши своїм підданним поважати Ігоря як воеводу, виконуючи усі його примхи і бажання, чи то полювати з яструбом, чи поспілкуватися із священником, якого спеціально привезли з Русі до князя. Та, мабуть,

В. Файерстейн. "Битва з половцями"

у попа було ще одне почесне завдання — узаконити шлюбні стосунки Кончаківни з полоненим княжичем Володимиром, то ж і для сина нашого героя полон був не дуже обтяжливим.

До того ж, Кончак зробив своєму родичу ще одну послугу. Він не підтримав вимоги інших ханів йти грабувати незахищені сіверські землі, а повернув головні половецькі сили на Переяславль. Як бачимо, війна війною, а майнові інтереси рідної доньки, нової княжни — справа свята. Правда, окремі степові розбійники спробували таки узяти Путивль, але спіймали облизня: чи то сили не вистачило, чи тому, що і не дуже хотілося ризикувати, воюючи проти волі грізного Кончака та ще на землі його зятя.

Самого Ігоря сват, звичайно, відпустити не міг, навіть якби і бажав цього, бо князь вважався полоненим іншого хана Тарголови, якому і повинен був надійти від Ярославни величезний викуп за нашого героя. Та чи в характері володаря Степу спокійно дивитися, як з його родичів «дуплять три шкури»? Може тому гордїв вузол і розв'язала втеча Ігоря, коли і Кончак начебто ні при чому, і викуп залишився в сім'ї? Словом, і вовки ситі, і вівці цілі. Що ж до обдуреного хана Тарголови, то хай лютує, він ніколи вже не отримає руського золота і не стане суперником мудрого Кончака. Як бачимо, у всьому є свій сенс.

Уся сім'я Ігоря возз'єдналася через два роки, коли повернувся з полону його син з молододою Кончаківною і немовлям. На radoцax наш герой охрестив свого онука і невістку, подарувавши їй чудове і символічне ім'я — Свобода. І дійсно, кому, як не доньці Кончака, він зобов'язаний своїм вільним життям. Здавалося, що настав час відпочити і полегшено зітхнути. Та не такої вдачі був Ігор. Для нього саме існування без ризику та лицарської слави було нікчемним і втрачало усяку ціну. Тому, зібравши нові полки, він знову кидається до авантюри. І знову його війська потрапляють у халепу, коли усе повторюється, тільки з тією різницею, що на цей раз Ігор, почувши від розвідників, що армію оточують, не став чекати і відступив, та так швидко, що половці були не в змозі його надогнати. І тільки після цієї невдачі він притих, але не вгамувався. Доля неначе випробує нашого героя. У 1198 році він стає чернігівським володарем, а після смерті великого князя і основним претендентом на київський престол. Але суперники чинять йому пере-

В. Васнецов. Після битви Ігоря Святославича з половцями

пони, і він вдається до дипломатичних переговорів, збираючи коаліцію скривджених князів. Знову велике руське військо насувається на Київ, але зненацька 29 грудня 1201 року Ігор помирає. Та заведений механізм вже не зупинити, і трагедія продовжується, тільки у виконанні інших героїв, серед яких ми бачимо також синів померлого князя. «І сталося велике зло в Руській землі, якого не було од хрещення над Києвом». Столицю остаточно пограбовано і спустошено. Половецькі союзники перебили усіх ченців і попів, а молодих киянок і монашок полонили. І вже діти Ігоря гасають Києвом, шукаючи здобичі серед попелу і крові. Як бачимо, історія вчить та нічого не навчає.

Але повернемося до нашого героя. Де саме його поховали, нам невідомо, проте знаємо, що усі чернігівські князі знайшли останній притулок або у династичній усипальниці Спаського собору, або у заснованих ними храмах. То ж Ігоря, вірогідніше за все, поклали у центральному соборі Чернігова до батька, діда й прадіда, бо звісток про існування у місті храмів на честь Святого Георгія, небесного патрона нашого героя, нема. А поховання князя у П'ятницькій церкві за межами града на торгу надто проблематичне, незважаючи на те, що вона ровесник «Слова» і нагадує своєю назвою день тижня, коли Ігор втік з полону. Тому якщо князь і заклав цей храм, то не як усипальницю, а як спомин про щасливий порятунок у день Святої Параскеви П'ятниці. Так воно було чи ні, зараз ніхто не відповість. Проте, цей чудовий, наче кам'яна квітка, храм і золоте «Слово» якщо не пов'язані, то гармонійно доповнюють одне одного, як перлини не тільки світової культури, а й національної спадщини. Це ми можемо стверджувати з певністю, бо ще у

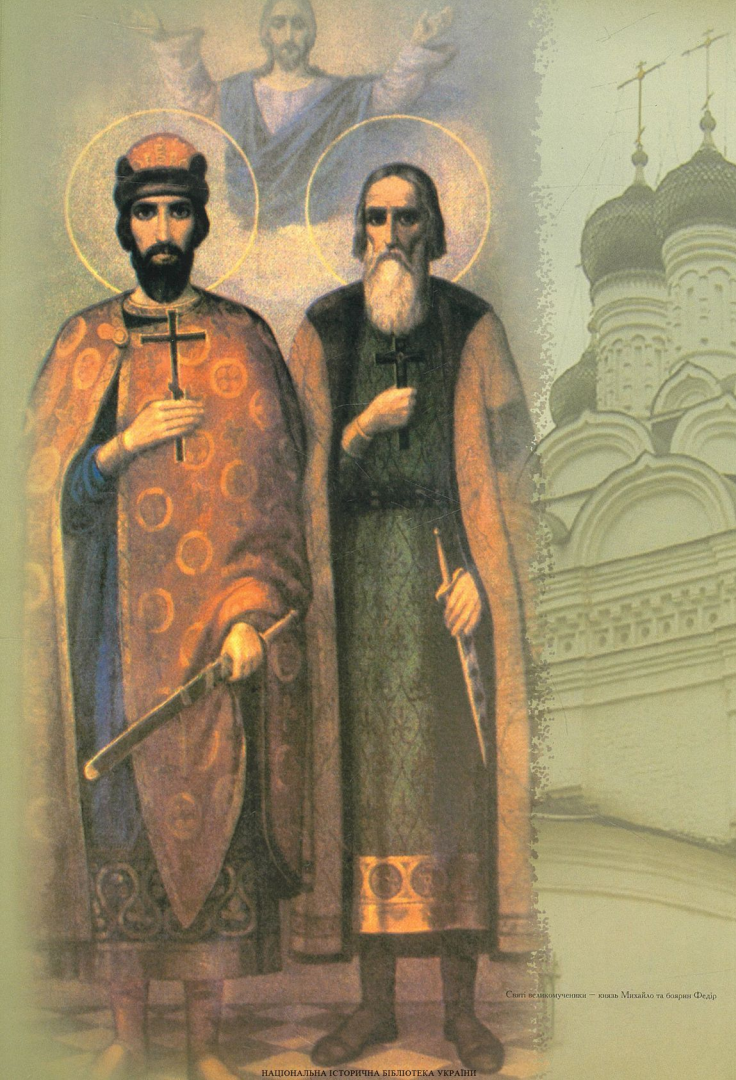
1187 році в історії нашого народу сталася знаменна подія: літописець уперше назвав землі нашого регіону **УКРАЇНОЮ**. А це свідчить про те, що наші предки усвідомили себе як особливий етнос з багатвіковою історією, життєвим простором і відмінною від інших слов'ян мовою. І хоча літописи та літературні твори, наприклад «Слово», писалися ще офіційною церковнослов'янською мовою (як на Заході латинською), широкі верстви населення давно спілкувалися українською, що відбилося у розмаїтті нашого фольклору та пісень. То ж, говорячи про «Слово» та П'ятницький храм, створені саме у ті роки, ми з гордістю можемо стверджувати, що це витвори українського Генія, наше духовне надбання, яке ніхто не вправі і не в змозі у нас відібрати.

Чернігів. П'ятницька церква

СВЯТИЙ МИХАЙЛО – КНЯЗЬ НЕСКОРЕНИЙ

Святі великомученики — князь Михайло та боярин Федір

априкінці XII – на початку XIII століть територія Південної Русі-України являла собою криваву арену, де змагалися за місце під сонцем безліч князів та їх васалів. Було таке враження, що усі повстали один на одного, аби тільки захопити вже химерну владу в Києві на рік чи місяць, а то і на декілька діб. Брат ішов на брата, стрий на племінника, грабуючи і без того спустошену Наддніпрянщину. Пізніше ласим шматком ста-

ло і Галицьке князівство, за володіння яким почали боротися, і не без успіху, представники династії Ольговичів. Початок цьому в 1179 році поклав шлюб чернігівського князя Всеволода Чермного (Рудого) і доньки великого польського князя Казимира II Справедливого Марії-Анастасії. Невдовзі саме від цього подружжя і народився наш герой Михайло Всеволодович, більш відомий широкому загалу як Святий великомученик і страстотерпець Землі Руської.

Про юнацькі роки Михайла нам нічого не відомо, бо він уперше згадується на літописних сторінках лише у 1206 році, коли його рудий батько захоплює Київ і віддає сину у князіння Переяславль. Проте це був ще короткотривалий успіх, і новому переяславльському князю, мабуть, довелося не тільки правити, скільки обороняти завойоване, бо династичне право тільки тоді право, коли спирається на силу. І добре, якщо така сила — власний батько, тому наш герой і сприймався доволі як другорядна фігура у політичній грі удатного чернігівського князя Всеволода Чермного, що мав на меті підкорення усїєї Південної Русі. І незабаром йому це вдається. Князь Чермний знову перемагає київського князя і... обмінюється з ним володіннями, скасовуючи цим твердження представників іншої династії — Мономаховичів, що Київ їх «отчина», як Чернігів — «отчина» Ольговичів. До того ж, тоді зненацька під зверхністю його княжого роду опинилася і Галичина, куди місцеві бояри запросили на правління його родичів і васалів — синів героя «Слова» Ігоря та галицької княжни Ярославни. Проте Ігоревичі почали так ганебно правити, що невдовзі бояри їх стратили. Та це аж ніяк не відбилося на правах Ольговичів, бо передбачливий Всеволод Чермний встиг одружити свого сина на сестрі Данила Галицького Олені, що надало Михайлу право претендувати у подальшому не тільки на батьківські князівства з Києвом та Черніговом, але і на сімейну спадщину дружини — Галич. Звичайно, щоб скористатися цим, потрібно чекати щасливого збігу обставин і, як виявилось, надто довго.

Після смерті батька у 1212 році Михайло пришик, не наважуючись протистояти більш досвідченим і удатним суперникам. Перебуваючи під захистом стрія у Чернігові, він пильно стежить за подіями і розкладом політичних сил у

Данило Галицький

державі, сподіваючись рано чи пізно змінити свою долю на краще. І ось через десять років його зірка засяяла на історичному небосхилі, хоча і за умов для Русі трагічних.

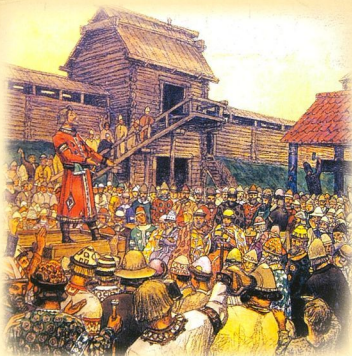
У 1223 році монгольські тумени Джебє і Субудая, розгромивши Грузію, увірвалися до половецького степу, наносячи нищівні удари своїм старим супротивникам. Відбити цей наглий напад не вдалося, і налякані половці, шукаючи порятунку, кинулися до Руської землі, благаючи князів про допомогу. Але їх вороги теж не дримали. І до Києва невдовзі прибуває монгольське посольство з вимогою не втручатися у степовий конфлікт. Посли запевняють, що Чингісхан переслідує одних половців, тоді як з русичами бажає жити у мирі та злагоді. Однак володарі Русі та їх васали, серед яких ми знову бачимо Михайла, вирішили виступити на захист сусідів, а монгольських дипломатів убити. А це, згідно з Ясою (законом) Чингісхана, ніщо інше, як оголошення війни. Ось так зненацька і була вирішена подальша трагічна доля нашого народу. Хоча зізнаємося, що іншої альтернативи у князів не було, бо ще ніхто і ніколи не купував безпеку бездіяльністю.

Що сталося далі — добре відомо. Монголи на Калці вщент розбили русько-половецькі полки, перебивши майже усіх їх полководців та лицарів. Додому повернулася одна десята частка війська і ті князі, яким пощастило втекти. Поталанило і нашому Михай-

І. Глазунов. «Калка»

лу, для якого масова загибель князів нарешті відкрила шлях до порожніх тронів. І наш герой таку нагоду не прогавив. Вже невдовзі, спираючись на впливові родинні зв'язки, Михайло опиняється у Великому Новгороді, який щойно здихався від обтяжливого правління Ярослава (батька Олександра Невського). Тому одразу перед новим князем постає складне завдання: не тільки вгамувати пристрасті, що били через край, а й отримати підтримку норовистої боярської верхівки, бо ж Великий Новгород — яка не яка, а республіка, і особливо тут зброєю не пограмаєш, а розпочати економічні реформи надто небезпечно — хтозна чим погрожує у подальшому така «перебудова». І тут треба надати належне Михайлу, який ризикнув рішуче, хоча і помірковано, піти на зміну податкової системи, відновлюючи, на подив новгородців, їх старовинні права і привілеї. А коли він

В. Васнецов. "Новгородське місто"

ще й спромігся повернути місту казну, яку перед тим поцупив його попередник, ніхто в Новгороді вже і не знав, як молитися на мудрого князя. «Уся наша область благословляє свій жереб», — пише літописець. І погодьтеся, що таке свідчення сучасника подій надто красномовне.

Усе б гаразд, аби не туга за Черніговом, бо наш герой ані на мить не забував батьківської землі, яку кинув у скрутну годину, де після загибелі стрія нікому було правити. То ж, отримавши звістку, що його очікують на півдні, він приголомшує новгородців своїм наміром повернутися додому. Звичайно, ностальгія князя нікого не переконала, всі вимагали

від нього більш вагомих аргументів, дорікаючи, що гідний поваги керівник так себе не поводить. Тому Михайло на майдані і виголошує програмну промову, запевняючи новгородців, що поміж Новгородом та Черніговом тепер розпочнуться нові стосунки. За його словами, ці землі будуть наче одна земля, а мешканці — друзями, і що вільна торгівля та гостинність поєднають усіх узами братерства та взаємовигоди. Іншими словами, наш реформатор проголосив про створення чогось подібного до «співдружності незалежних держав з єдиним економічним простором». Як бачимо, не таке вже й темне було середньовіччя, хоча і тоді люди дурили й обдурювалися.

Що ж до «декларації» Михайла, то вже незабаром життя почало вносити до неї свої корективи. Стихійні лиха, що спіткали Новгород (зливні дощі, ранні морози і навіть землетрус), два роки знищували врожай, і загроза голодомору стала більш ніж реальною. Народ, як завжди, почав шукати винних, скинув архієпископа, який, мабуть, погано молився... Але краще від того не стало, тільки почалася колотнеча ворогуючих партій і така дороговизна на продукти, що ціни на хліб зрештою спустошили казну.

А. Васнецов. "Новгородський ярмарок"

А «братерський» Чернігів допомоги не надав, бо знаходився у стані війни з Галичною. Проте Михайло не забув своїх обіцянок і при першій нагоді прибуває до Новгороду для надання... моральної підтримки. Замість коштів, яких у нього нема, він залишає у голодному місті свого єдиного малолітнього сина Ростислава. Та цей зворушливий вчинок аж ніяк не міг врятувати Новгород, де люди почали помирати вже тисячами. До того ж, підступний Ярослав захоплює Волок Ламський, перетинаючи один з найважливіших торговельних шляхів. Звичайно, новгородці вимагають від нашого героя відігнати грабіжника, але князь вагається підняти меч на брата свого зятя і вдається до балаканини про мирні угоди. То ж не дивно, що терпець народу увірвався, і Михайла з усіма, хто його підтримував, вигнали геть. А що стосується новгородської землі, то вона таки вижила після «перебудови» завдяки німецькій «гуманітарній допомозі» хлібом, наданий безкоштовно «псами-лицарями». І тут, як кажуть, коментарі зайві.

Що ж до нашого героя, то він, кинувши ґрати у «демократію» на півночі, починає відстоювати свої феодалні права на півдні Русі. А вони у нього тут унікальні, бо ніхто, крім нього, не може претендувати разом на усі престולי цього регіону. Звичайно, це викликає спочатку суперечку, а потім і війну з іншими князями, і в першу чергу з Данилом Галицьким. У 1235 році київські і галицькі війська обступають Чернігів, руйнуючи його передмістя і села. Але Михайлу вдається зупинити суперників і врешті-решт з допомогою онука Кончака Ізяслава відцент розбити Данила. Закріплюючи успіх, князь віддає Київ та Чернігів родичам, а сам сідає у Галич, де, спираючись на підтримку угорського короля і польського герцога, відбиває усі спроби Данила повернути батьківський трон. Проте вгамувати політичні апетити Михайла було неможливо, і вже через рік він стає ще й великим київським князем. Саме на цій «посаді» його і застає звістка про нову монгольську навалу. І хтозна, якби не це лихо, то, можливо, і виникла б згодом в Україні єдина та сильна держава на чолі з Ольговичами. Та не судилося...

У 1238 році іноплеменні вороги, наче чорна хмара, посунули на Руську землю, перетворюючи квітучі міста і села на попіл, поголовно вбиваючи або полонячи мешканців південно-східних князівств. Гинуть краді ратоборці, такі як Євпатій Коловрат, що пішов з чернігівськими добровольцями на допомогу нещасній Рязані. У жорсткій битві загинув великий володимирський князь Юрій, зять Михайла. Палає Суздаль, а це нове переживання для нашого героя, бо десь там

Е. Дешовит, "Наваля"

у монастирі мешкає його донька Єфросинія. У героїчному Козельську безвісті зникає внучатий племінник-немовля, який захинувся у крові захисників міста. Усі ліси заповнені втікачами. Але пересуваються там і значні руські армії, керовані князями, що продовжували, наче нічого не сталося, династичну війну! Треба з глузду з'їхати, аби у такий час

С. Іванов. "Баскаки"

вбивати співвітчизників чи, як Ярослав, спокійно обминути обложений загарбниками Козельськ заради пограбування Литви. Ну, що тут казати? Не вперше Русі так не поталанило з князями, але ніколи ще не було такого божевілля. І тут ми повинні зізнатися, що наш герой за тих обставин теж поводив себе не кращим чином. Адже він так і не надав допомогу а ні Козельську, що був у складі Чернігівського князівства, а ні самому Чернігову, який був так поруйнований, що тільки через п'ять століть спромігся відновитися у своїх старих межах. Така ж трагічна доля спіткала й інші міста Південної Русі.

Восени 1239 року до київської гридниці Михайла прибули монгольські послы, зухвало пропонуючи мир за покору. І знову, як шістнадцять років тому, посланців було вбито. Хто-хто, а Михайло — свідок подій минулого, повинен був усвідомлювати, чим усе це скінчиться. Може, саме тому він одразу кинувся за Карпати, сподіваючись на допомогу угорських друзів. Але зіткнувся там тільки з пихатими феодалами, для яких монгольська навала є особистим лихом Русі, а Михайло — невдахою, якого переслідують одні неприємності. І дійсно, доки він поневірявся на чужині, його дружину Олену підступно полонив Ярослав, а Київ став ареною двобою смоленського князя з Данилом Галицьким. Останній переміг, але, почувши про наближення Батия, кинув колишню столицю на свого воеводу Дмитра. А сам, повернувшись додому, запропонував Михайлові дружбу і... Київ, але той чомусь не зрадив такому подарунку. Як бачимо, князі «великодушно» кидали один одному, наче м'яч, славетне місто напередодні його неминучого падіння. Що і сталося взимку 1240 року. Але це не зупинило монголів, які розпочали свій великий західний похід до «останнього моря».

Батий, наче вогняний смерч, потрощив і спустошив усі країни аж до Адріатики, засіявши їх землі кістками найкращих лідарів Європи. Палали Угорщина і Польща, і десь там, серед страшного погрому, кружляв непевними шляхами наш герой, ніде не знаходячи спокою і притулку. Скривджений і пограбований, князь опиняється нарешті на

невеликому острові Дніпра біля спаленого і майже мертвого Києва, клянучи нещасну долю, якої і ворогам не забажаєш.

Але зненацька у Михайла з'явилася хоча і мала, та все ж таки надія помститися зарбникам, коли його син Ростислав одружився на доньці угорського короля. І знову він посліпає за кордон, плекаючи намір умовити західні держави схаменутися і розпочати боротьбу з монголами. Його посланець київський митрополит відвідав навіть римського папу, та усе даремно. Європа не бажає воювати з Батием. То ж князю не залишається нічого іншого, як повернутися на чернігівське попелище і спробувати відродити сплюндрований край. Але у Чернігові на нього вже чекають баскаки Батия з вимогою їхати до Золотої Орди. І тут нічого не вдієш, бо тільки ярлик великого хана надає князям право збирати данину і володіти батьківськими землями. Тому усі руські князі вже давно вклонилися Батію, і тільки Михайло все ще зволає і надто довго ухильється від ханської «милості».

Проте у 1246 році його таки примушують прибути до Сарая у ставку Батия. Але розгніваний хан не хоче бачити непокірного князя, доки той не пройде принизливий обряд на лояльність. Тобто Михайлу належало пройти поміж запалених багать і вклонитися монгольським богам, у той час як «колегія» жерців буде намагатися по «повідінці» полум'я викрити справжні наміри чужинця. І тільки після такого ритуалу, своєрідного «детектора брехні» середньовіччя, князь міг сподіватися на зустріч з Батием. Але він єдиний з усіх руських князів категорично відмовляється робити те, що у його розумінні ганьбить християнина. Підтримує Михайла у цьому і прибулий з ним боярин Федір.

В. Верещагин. "Загибель князя Михайла в Орді"

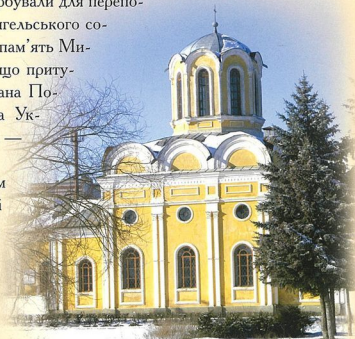

Різка з мощами св. Михайла та Федора в
Архангельському соборі у Москві

Роздратовані монголи попереджають, що непокора буде каратися на горло, та Михайло залишається непохитним у своїх переконаннях. Він надто настраждався у житті і багато чого втратив, аби зараз відрікатися від останнього, що в нього залишилося, — батьківської віри. Тому і зустрів смерть гідно, як і належить християнину. Князь і його боярин так стійко зносили тортури, що вражені вбивці були вимушені вбити їх достроково, аби запобігти виникненню нового символу

незламності руського духу. Проте схаменулися вони надто пізно, бо звістка про героїчну загибель Михайла блискавично поширилася серед скривдженого народу, який сприйняв її як моральну перемогу Святої Русі над підступним ворогом. То ж не дивно, що Михайло і Федір невдовзі були канонізовані церквою як нові православні святі, роздерті тіла князя і боярина були шанобливо привезені до Чернігова і поховані у напівзруйнованому Спаському соборі. Але їх спокій тривав там тільки двісті років, бо у 1572 році за наказом Івана Грозного, який побиювався польського наступу на Сіверщину, мощі страстотерпців були перевезені до Москви і покладені у спеціально заснованому храмі. Та пригоди святих на цьому не закінчилися. З плином часу вони набули такої популярності, що за Катерини II їх знову потурбували для перепоховання у царській усипальниці Архангельського собору Кремля. Невдовзі і в Чернігові у пам'ять Михайла та Федора побудували церкву, що притулилася біля колишнього палацу гетьмана Полуботка, ще одного незламного сина України, чий прах теж тужить на чужині — у холодному Санкт-Петербурзі.

То ж хай буде пухом їм земля. А нам стане сили повернути їх під ясні зорі України хоча б у піснях і переказах. Та згадати нарешті, що ми не «правнуки погані», а нащадки великого народу з минулим, у якому віддзеркалюється не тільки сьогоднішня, а й майбутня.

Чернігівська Церква св. Михайла та Федора

ПІСЛЯМОВА

Шановний читачу! Так вже сталося, що політична історія стародавнього Чернігова, на відміну від інших славетних центрів Русі — Києва, Владимира, Галича або Великого Новгорода, не тільки не набула гідного відображення в науково-популярній літературі, а й надійшла до нас в достатньо перекрученому і запламтованому вигляді. І справа тут не в якійсь упередженості дослідників (хоча і таке було), а в тому, що під час монгольської навали загинули чернігівські літописці, а разом з ними і відомості про життя і діяльність представників місцевої династії Ольговичів. І ось уже декілька століть історики вимушені племувати події і вчинки князів на підставі недоброзичливих свідчень їх суперників з династії Мономаховичів.

Внаслідок цього з'явилися концепції державності Русі, за якими пріоритет надавався правителям Владимира, попередника Москви, а на західних землях — Галича, які начебто і були виключними правонаступниками «імперії Рюриковичів». Таким чином Чернігів штучно вилучався з історичного процесу, а його політичні діячі замовчувалися або подавалися лише в негативному вигляді, хоча саме вони і відіграли багато в чому вирішальну роль у долі нашого народу. І не тільки тому, що Ольговичі були протягом кількох століть щасливими суперниками інших князів у боротьбі за зверхність у Київській державі, а й тому, що, послідовно відстоюючи притаманні їм інтереси, домоглися нарешті у XIII столітті об'єднання усіх земель Південної Русі — України. І хтозна, якими б іляхами пішла наша подальша історія, коли б не монголи.

Звичайно, минулого не змінити, але повернути з небуття славетні імена предків вкрай необхідно, щоб знати, хто ми і звідки. То ж автор і переслідував саме цю мету, оправдовуючи викладені в книзі матеріали, які, звичайно, не претендують на істину в останній інстанції і являють собою скоріше історичне припущення, ніж наукове дослідження. Просто зведені до купи думки відомих і молодих вчених, що з'явилися останніми роками, надали нам можливість поміркувати про сиву давнину нашого краю і пом'янути предків. Хтозна, може, і наше своєодення колись вивчатимуть з позицій історичної гіпотези.

Олександр Добриця.

ЗМІСТ

Передмова	3
Таємниця Чорної могили	5
Де мешкали чернігівські боги?	15
Мстислав Володимирович – князь хоробрий у бою	21
Святослав II, або Криваве марево влади	27
Олег Гореславич – останній лицар Русі	33
Давид Святославич, провісник братолюбства	41
Всеволод Ольгович, або Що замовчують зорі... ..	47
Святослав Ольгович – бранець честі	53
Ігор Святославич – герой «Слова»	59
Святий Михайло – князь нескорений	69
Післямова	78

Науково-популярне видання

Добриця Олександр Павлович

Князі чернігівські

Редактор В. М. Сапон
Художник Є. В. Зотова
Технічний редактор Г. В. Кухарець
Фото М. О. Тищенко
Комп'ютерна верстка Є. В. Зотової
Коректор О. В. Цибульська

Здано до набору 21.05.07. Підписано до друку 05.06.07. Формат 60х90/8.
Папір офсетний. Гарнітура AcademyC. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,0.
Ум. фарбо-відб. 40,0. Обл.-вид. арк. 10,8. Тираж 500 прим. Зам. №8500.

Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда»
14000, Чернігів, проспект Перемоги, 62

Свідчення про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої справи.
Серія ДК № 693 від 28.11.2001 р.

45²

